

**О.В.Ткачук ,
Л.Б.Наконечна**

**Лексикологія.
Лексикографія. Фразеологія.
Морфеміка. Словотвір.
Іменна морфологія**

Для студентів
спеціальності «Початкова освіта»

заочної форми навчання

II курс

Івано-Франківськ, 2016

Посібник є компонентом методичного забезпечення дисципліни «Сучасна українська мова з практикумом» для студентів 2 курсу спеціальності «Початкова освіта» заочної форми навчання університетів та інститутів, які претендують на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр». У ньому відповідно до Стандартів вищої освіти України та розробленої на їх основі найновішої робочої програми подано змістове наповнення лекційних і практичних занять з сучасної української мови. У посібнику подано перелік питань, які розглядаються під час лекційних та практичних занять, визначено мету та ключові слова, які фігурують на кожному занятті, список основної та додаткової літератури. До кожної лекції подається тезаурус основних теоретичних положень та визначень, що суттєво полегшує самостійну підготовку кожному студентові. Подано також вправи, в яких використано речення і уривки з художніх текстів класиків української та зарубіжної літератури, сучасних майстрів слова, зразки усної народної творчості. Практичні заняття спрямовані на вироблення у студентів умінь та навичок аналізувати мовний матеріал. Кожне лекційне заняття містить чітко окреслений перелік самостійної роботи, яка спрямована на поглиблення і систематизацію знань з дисципліни.

Для студентів педагогічних інститутів та факультетів вищих закладів освіти.

Рецензенти:

Н.М. Благун, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки початкової освіти ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

І.О. Бабій, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Посібник рекомендовано до друку вченою радою педагогічного факультету ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Протокол № 2 від 27 вересня 2016 р.

Лекція 1

Тема Лексикологія. Лексичне значення слова. Багатозначні слова. Омоніми. Пароніми Синоніми. Антоніми.

Мета: дати характеристику лексикології як розділу мовознавства, з'ясувати взаємозв'язок слова і поняття, розглянути низку лексичних явищ: моносемії та полісемії, омонімії та паронімії, синонімії та антонімії.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: що таке лексичне та граматичне значення слова, моносемічні та полісемічні слова, особливості функціонування омонімів, паронімів, синонімів, антонімів, їх типи та стилістичну роль.

Самостійна робота студентів: 1) з'ясувати за енциклопедією “Українська мова” питання про слова, які завжди є моносемічними; 2) виписати з тлумачного словника зразки полісемічних слів (5-6 прикладів); 3) виписати з текстів підручників для 3-4 кл. зразки полісемічних слів; 4) дібрати і виписати зі словників приклади синонімічних, омонімічних та антонімічних слів.

Ключові слова: слово, поняття, лексичне значення слова, граматичне значення слова, однозначне слово, багатозначність, омонім, омоформ, омограф, омофон, паронім, синонім, синонімічний ряд, антонім, антонімічна пара.

План

1. Предмет і завдання лексикології української мови. Словникове багатство української мови.
2. Слово як основна одиниця лексичної системи. Слово і поняття.
3. Лексичне значення слова. Повнозначні і неповнозначні слова. Фразеологічно і синтаксично зумовлені значення слів.
4. Однозначні і багатозначні слова. Пряме й переносне значення слова. Типи переносних значень слів: метафора, метонімія, синекдоха.
5. Омоніми та їх типи: лексичні і граматичні (омоформи, омографи, омофони) омоніми. Розмежування явищ омонімії та багатозначності.
6. Пароніми, їх різновидності.
7. Синоніми. Типи синонімів. Поняття про синонімічний ряд. Творення синонімічних рядів багатозначними словами.

Стилістична роль синонімів.

8. Антоніми. Антонімічні пари. Творення антонімічних пар багатозначними словами. Стилістична роль антонімів. Слова, що не утворюють антонімічних пар.

Література

1. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 40 – 50.

2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина І. – К., 1972. - С.17-71.

3. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук.думка, 1973. – С. 5-330.

4. Грищенко А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997. - С.98 – 225.

5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. - С.115-135.

6. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 81 – 164.

7. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 240 – 251, 269 – 323.

8. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.149 – 228.

9. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.57 – 76.

Додаткова література

1. Великий тлумачний словник української мови/ Укл. В.Т.Бусел. – К., 2002.

2. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 222 с.

3. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. І – ІV. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.

4. Караванський С. Секрети української мови. – К., 1994. – 152 с.

5. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – С.5-102.

6. Медведєва Л.М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень // Мовознавство. – 1987. - №3. – С. 28 – 34.

7. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.
8. Пономарів Олександр. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 35 – 119.
9. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2006. – 790 с.
10. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 334 с.
11. Ставицька Леся. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. – К.: Критика, 2008. – 454 с.
12. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
13. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. – К.: Всеуито, Львів: Атлас, 2001. – 1576 с.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки

Лекція 1 починає розгляд широкої теми «Лексикологія». До цієї лекції варто поновити зі шкільної програми знання про багатозначні слова, пряме та переносне значення слів, омоніми, синоніми, антоніми.

На самостійну роботу передбачено виписати з тлумачного словника зразки полісемічних слів. Для цього варто користуватись найбільш повним на сьогодні тлумачним словником української мови: Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». – 2002. – 1440 с. або ж доповненим перевиданням 2004 та 2006 рр. Після ознайомлення з теоретичним матеріалом про полісемію в українській мові можна переходити до роботи зі словником. Спочатку потрібно з'ясувати головні принципи, за якими укладений даний тлумачний словник, та будову його словникових статей. Далі можна починати підбирати слова. При цьому варто у першу чергу звертати увагу на такі слова, що мають не менше 4 – 7 значень, надаючи перевагу іменникам та прикметникам (у словах цих частин мови найбільш яскраво простежуються процеси полісемії). Виписувати з кожної словникової статті потрібно не лише тлумачення значення слова, а й ілюстрації щодо його вживання з літератури, а при нагоді

добирати власні приклади на вживання даного слова у певному значенні.

Ця ж лекція розглядає омоніми, пароніми, синоніми й антоніми. За шкільною програмою вивчаються ці типи лексичних значень слів. Тому, щоб мати уявлення про синоніми, антоніми, омоніми і вміти навести їх приклади, зверніться до підручників з української мови. Цей матеріал вивчається і в курсі української літератури – при розгляді мовних особливостей творів.

Для самостійної роботи передбачено виписати зі словників різних типів синоніми, антоніми, омоніми. Для цього можна скористатись такими словниками:

1. Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 432 с.

2. Бурячок А.А. та ін. Словник синонімів української мови. – В 2-х т. - Т. 1 – 2. - К.: Наук. думка, 1999. – Т.1. – 1026с., Т.2. – 955 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. – В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2002. – 1428 с.

4. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 222 с.

5. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. I – IV. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.

6. Караванський Св. Практичний словник синонімів. – К., 1993.

7. Караванський Св. Російсько-український словник складної лексики. – К.: Академія, 1998. – 710 с.

8. Куньч Зоряна. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.

9. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.

Тезаурус

Лексика – (від гр. *Lexikos* – *словесний, словниковий*) – це сукупність слів певної мови, її словниковий склад.

Лексикологія – це розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови.

Лексичне значення слова - це зміст слова, що становить відображення або фіксацію елемента дійсності у свідомості, який

цим словом позначається; історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності.

Граматичне значення – це додаткове значення слова, яке показує на відношення та зв'язки даного слова з іншими словами тексту.

Повнозначні (самостійні) слова – це слова, які мають лексичне значення. Для них обов'язкова наявність і лексичного, і граматичного значення. Ними є слова самостійних частин мови.

Неповнозначні (службові) слова – це слова, які не мають лексичного значення, не виконують номінативної функції. Ними є слова службових частин мови.

Однозначними називаються слова, яким властиве одне й те ж лексичне значення у будь-якому контексті.

Багатозначними називаються слова, які можуть набувати різних значень залежно від тексту.

Багатозначністю, або **ПОЛІСЕМІЄЮ** (від гр. *poly* - багато і *sema* - знак) називається властивість слова вживатися у різних значеннях.

Пряме значення слова - це таке значення слова, яке безпосередньо пов'язане з відображенням змісту об'єктів дійсності.

Переносне (непряме) значення слова твориться за рахунок мовби перенесення значення – назви чи ознаки – на іншу ознаку чи явище.

Типи переносних значень слів:

1) **метафора** виникає внаслідок того, що назва предмета чи явища переноситься на інший предмет за подібністю ознак чи форми: *поїзд іде, сонце усміхається*.

2) **метонімія** – це перенесення значення слова на основі внутрішніх чи зовнішніх зв'язків між цими предметами, тобто перенесення значення слова за суміжністю ознак чи властивостей: *читати Шевченка, вивчати Івана Франка*;

3) **синекдоха** створюється на основі кількісної заміни понять: назва частини предмета вживається на означення цілого предмета або навпаки: *мати плечі, берегти копійку*.

Омоніми (гр. *homos*- однаковий і *onuta* – ім'я) - це слова, однакові за звучанням, але різні за значенням.

Лексичні, або повні, омоніми – це такі омоніми, які мають однакове звучання в усіх граматичних формах: *рукав (елемент одягу) — рукав (річки).*

Граматичні, або часткові, омоніми поділяються на:

1) **омоформи** – це омоніми, що мають однаковий звуковий склад лише у певних граматичних формах, нерідко різних частин мови: *віз (іменник) — віз (дієслово мин. часу, чол. роду);*

2) **омографи** – це різні за значенням слова, що мають однакове написання, але різняться звучанням, нерідко наголосом: *пóтяг — потя́г; за́мок — замо́к; бра́ти — браті́.*

3) **омофони** – це слова, однакові за звучанням, але різні за написанням: *вимовою: кожен взяв по три яблука – потри яблука для десерту, вода в ріці по шию - пошию собі літню сукню.*

Пароніми (від гр.*Para* – біля і *онута* - ім'я) - це слова, різні за значенням, але подібні за звучанням: *економний – економічний, особистий – особовий – особливий.*

Синоніми – (від гр.*synoputos* - однойменний) – це слова, різні за звучанням, але близькі або й однакові за значенням: *красивий, симпатичний, привабливий, милий.*

Синонімічний ряд – це група слів-синонімів, об'єднаних спільним лексичним значенням. Синонімічний ряд будується за такою схемою:

Стрижневє слово ----- синонім ----- синонім ----- синонім ----- синонім ----- синонім і т.д.

Семантичні синоніми – це є слова, що відрізняються одне від одного логічними відтінками значень.

Стилістичні синоніми – це слова, які мають тотожне значення, але різне стилістичне забарвлення значень.

Семантико-стилістичні синоніми – це слова-синоніми, що відрізняються один від одного як додатковими відтінками у значеннях, так стилістичним використанням.

Контекстуальні синоніми - це слова, що утворюють синонімічні зв'язки лише в певному контексті: *кошенята, пухнасті клубочки, пустуни.*

Фразеологічні синоніми – це стійкі мовні звороти, що позначають одне і те ж поняття: *бити – піднімати руку, наминати боки, дати березової каші.*

Антоніми - це слова з протилежним значенням (від гр.*anti* - проти і *опута* - ім'я). Антоніми творять антонімічну пару: *гарячий – холодний, високий – низький*.

Антонімічні пари не творять:

1. Більшість іменників-назв конкретних предметів: *пальто, лан, вікно, гребінь*, назв істот: *тигр, заєць, ластівка*.

2. Якісні прикметники,

а) які означають кольори (крім контрастних): *зелений, сірий, жовтий* (але: *білий – чорний, темний – світлий*).

б) які означають відтінки кольорів: *темно-жовтий, брудно-білий*.

3. Числівники: *дев'ять, п'ять, тридцять шість*.

4. Складні слова: *світловодолікування, п'ятизарядний*.

5. Слова, вжиті в переносному значенні, можуть втрачати здатність утворювати антонімічні пари: *великий Чайковський, світлі мрії, ясна пам'ять*.

6. Прийменники як слова, що не мають або майже повністю втратили лексичне значення, можуть об'єднуватись в антонімічні пари тільки в сполученні з повнозначними частинами мови: *до берега – від берега, над столом – під столом*.

Лекція 2

Тема Лексика сучасної української мови з погляду її походження

Мета: дати характеристику лексиці сучасної української мови з погляду її походження; розглянути корінну лексику та її шари; дати характеристику запозиченням в українській мові. Розглянути найдавніші і пізніші запозичення.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: особливості формування лексики української мови, характерні риси питомої української лексики у різні періоди її формування, часові межі цих періодів та значеннєві особливості, приклади цієї лексики; поділ запозиченої лексики на найдавніші і пізніші запозичення, запозичення зі слов'янських та неслов'янських мов.

Самостійна робота студентів: 1) з'ясувати наявність власне українських слів у казках для молодшого шкільного віку (за читанками для 1-4 класу) 2) знайти і проаналізувати (встановити значення та

походження) запозичені слова у текстах “Читанки” для 4 класу.
3) підготувати реферат-повідомлення про українсько-польські мовні зв’язки.

Ключові слова: корінна лексика, праїндоевропейська, спільнослов’янська, спільносхіднослов’янська, власне українська лексика.

старослов’янські, грецизми, латинізми, германізми, англіцизми, полонізми, тюркізми, запозичення з російської, італійської, французької мов., польські запозичення.

План

1. Лексика сучасної української мови з точки зору її походження та розвитку.

2. Основні історичні шари слів у лексичному складі української мови:

- а) праїндоевропейська лексика,
- б) спільнослов’янська,
- в) спільносхіднослов’янська лексика,
- г) власне українська лексика.

3. Характеристика власне українських слів.

4. Лексичні запозичення з інших мов як один із шляхів збагачення словникового складу української мови.

5. Найдавніші запозичення. Старослов’янські. Тюркізми.

6. Запозичення зі слов’янських мов.

7. Запозичення з неслов’янських мов: грецизми, латинізми, германізми, запозичення з французької мови, запозичення з італійської мови.

8. Адаптація запозичених слів в українській мові.

9. Українські слова, що ввійшли до словникового складу інших мов світу.

Література

1. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 40 – 50.

2. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С. Мельничука. - В 7-и т. – Т.1-3.- К.: Наук. думка, 1982.

3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина І. – К., 1972. - С.17-71.

4. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук.думка, 1973. – С. 5-330.

5. Грищенко А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997. – С.98 – 225.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – С.115-135.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
8. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 81 – 164.
9. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 240 – 251, 269 – 323.
10. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.149 – 228.
11. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.57 – 76.

Додаткова література

1. Боплан Гійом Левассер. Опис України. – Л., 1990. – С. 17 – 114.
2. Великий тлумачний словник української мови/ Укл. В.Т.Бусел. – К., 2002.
3. Винник В.О. та ін. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
4. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. I – IV. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.
5. З історії української лексикології / Д.Г.Гринчишин – відп. ред. – К.: Наук. думка, 1980. – 263 с.
6. Караванський С. Секрети української мови. – К., 1994. – 152 с.
7. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – С.5-102.
8. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен // Дивослово. – 2002. - № 2. – С.11-13.
9. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX - на початку XX ст. – К.: Вища школа, 1985. – 152 с.
10. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.

11. Пономарів Олександр. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 35 – 119.
12. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К.: Наук. думка, 1985. – 231 с.
13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. - 392 с.
14. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2006. – 790 с.
15. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. – К.: Всеуито, Львів: Атлас, 2001. – 1576 с.
16. Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К.: Наук. думка, 1991. – 184 с.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки

Лекція 2 розглядає питання походження і розвитку української лексики. Маючи праїндоевропейські корені, українська мова зберегла і лексеми праїндоевропейського періоду. Щоб переконатись у наявності таких найдавніших слів у складі сучасної лексики, пригадайте з занять іноземної мови (тієї, яка вивчалась за шкільною програмою: англійської, або німецької, іспанської, італійської, французької чи ін.) або ж ще раз загляньте до словника і з'ясуйте значення таких слів: *мати, батько, брат, син, сонце, корова, вовк, лис, дуб, береза, клен, вишня, день, ніч, вечір, ведмідь, пес, кінь, дятел, білий, добрий, злий, лукавий, багатий, собака, білка, кішка, яструб, жайворонок, скворода, скатертъ, дружина, рада, галушки, вареники, паляниця, гопак, кремезний, яскравий, чарівний, коханий, дешевий, куций, відважний, терєбити.*

У цій лекції також ідеться про запозичену лексику. Варто поновити знання про запозичені слова в складі української мови, яких набули у школі під час вивчення курсу української мови, а також дібрати приклади запозичень в українській мові сьогодення.

На самостійну роботу виноситься написання реферату «Українсько-польські мовні зв'язки». Тісні соціально-культурні зв'язки між Україною і Польщею, територіальна близькість, історичні умови розвитку цих двох країн зумовили й певні мовні впливи польської мови на мову українців, особливо Західної України, що спостерігається і в сучасному мовленні україномовних

носіїв. Написання реферату слід розпочинати з опрацювання статей УМЕ: «Україністика в Польщі» - С. 653 – 654; «Українська мова в Польщі» - С. 672. Далі можна добирати літературу самостійно та використати такі джерела:

1. Ващенко В.С., Поповський А.М. Самобутні тенденції у розвитку мови. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 44 с.

2. Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича і З.Кузелі: Репринтне вид. 1949 р.: В 2-х т. – Т.1 – 2. – К., 1994.

3. Закревська Я. Проблеми української мови за межами України // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – С.143 – 147.

4. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

5. Огієнко І. Історія української літературної мови: Репринтне вид. 1949 р. – К:Либідь, 1995. – 294 с.

6. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К.: Академія, 2001.

7. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. Думка, 1993. – 200 с.

8. Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990.

Тезаурус

Слова **праїндоевропейського походження**. наявні у мові народів, які жили або живуть на території Європи та Південно-Східної Азії і виникли у період функціонування так званої праїндоевропейської мови. Це найдавніші слова в сучасній українській мові й означають найбільш необхідні предмети, явища, поняття, дії: *день, мати, молоко*.

Слова **спільнослов'янського походження** успадковані українською мовою з періоду так званої слов'янської мовної єдності. Лексика спільнослов'янського походження успадкована українською мовою і всіма слов'янськими мовами. Слова цього періоду означають поняття, явища і предмети, тісно пов'язані з повсякденним життям людини: *ведмідь, пес, плуг*.

Слова **спільносхіднослов'янського походження**. Це слова, характерні лише для східнослов'янської підгрупи мов: української,

російської та білоруської: *батько, дядько, племінник; риболов, мельник.*

Власне українські слова становлять найбільшу за чисельністю частину української лексики. Це слова, властиві тільки українській мові. Вони означають назви стосунків між людьми, предмети побуту, страви, звичаї, ознаки, якості, дії, час, простір: *дружина, рада, галушки, вареники, паляниця, гопак, кремезний, яскравий, чарівний, коханий, міркувати.*

Старослов'янськи – найдавніші запозичення зі старослов'янської мови - першої зафіксованої в літературних пам'ятках IX-XI ст. мови слов'ян: *страждующий, благодать, воздвигнути.*

Запозичення з **польської** мови, полонізми, становлять значний відсоток української лексики, як загальноновживаної, так і діалектної (особливо у говірках західної частини України): *влада, гетьман, гудзик, коштувати, пан, рахунок, пончики.*

Запозичення з **російської мови**, росіянізми, русизми, становлять значну частину слів серед слов'янських запозичень: *гармоніст, самовар, ляц.*

Запозичення з **білоруської мови** становлять порівняно невелику частину запозичень зі слов'янських мов. Білорусизмами є слова *гарячий, качан, хазяїн.*

Грецизми - це запозичення з грецької мови: *ера, епоха, фізика, психологія.*

Латинізми – це слова, які прийшли в українську мову з латинської: *аудиторія, юриспруденція.*

Тюркізми – слова, запозичені з тюркських мов (печенізької, половецької, кримськотатарської, турецької, арабських та ін. мов): *товариш, отаман, козак, кіш, шаровари, майдан, гарбуз, кавун.*

Германізми - запозичення з німецької мови: *штаб, шприц.*

Запозичення з **французької мови**: *парфуми, одеколон, жанр, сюжет, костюм, жакет, пальто, тротуар, шик, афіша.*

Англiцизми, запозичення з **англійської мови**, набули поширення в українській мові з XIX ст. і пов'язані із сферою техніки, спорту, політики та побуту. Для англійських запозичень характерне сполучення ДЖ: *імідж, джем, джемпер, джаз*, суфікс –ИНГ: *мітинг, лізинг, маркетинг, пудинг*, -МЕНТ: *менеджмент*;

спікер, сервіс, комп'ютер, продюсер, бізнес сейф, кекс, форвард, фініш.

Запозичення з голландської мови - це слова зі сфери кораблебудування та мореплавства: *матрос, рейд, боцман, юнга.*

Італізми - запозичення з італійської мови (найбільше у сфері музики): *алегро, стакато, капричіо, браво, сценарій, купол.*

Фонетичне освоєння іншомовних слів полягає в заміні нехарактерних українській мові звуків на такі, які є в ній.

Граматичне освоєння іншомовних слів полягає в тому, що морфологічні форми, які не властиві українській мові, замінюються притаманними їй формами.

Лекція 3

Тема Активна і пасивна лексика.

Лексика української мови

з експресивно-стилістичного погляду

Мета: дати характеристику активній та пасивній лексиці української мови. Розглянути архаїзми, історизми та неологізми та їх стилістичне використання, зокрема у мові художніх творів для дітей. Дати характеристику української лексики з експресивно-стилістичного погляду, розглянути лексику обмеженого використання.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: поділ лексики на активну і пасивну, історизми, архаїзми та неологізми, їх використання у мові; значення та стилістичне використання специфічно побутової лексики, емоційно забарвленої, наукової, професійної, ділової, а також діалектизми та жаргонізми як пласт ненормативної лексики.

Самостійна робота студентів: 1) проаналізувати фольклорні твори з "Читанки" для 3 і 4 класу, знайти у текстах застарілі слова, встановити їх значення за тлумачним словником; 2) дібрати 15 прикладів - зразків говірки рідного села (міста) за схемою: а) слово у говірці; б) значення; в) літературний відповідник; 3) дібрати зразки жаргонізмів студентського жаргону. 4) поспостерігати за мовленням дітей 2-3 класу, описати їхнє мовлення з погляду вживання неологізмів, жаргонізмів, діалектизмів, емоційно забарвленої лексики.

Ключові слова: активна, пасивна лексика, історизми, архаїзми, неологізми авторські, оказіоналізми, загальноновживана, специфічно побутова, емоційно забарвлена, науково-термінологічна, виробничо-професійна, адміністративно ділова лексика, діалектизми, жаргонізми.

План

1. Лексика української мови з погляду її вживання: активна і пасивна лексика.
2. Застарілі слова: історизми та архаїзми.
3. Неологізми: загальнонародні та індивідуальні.
4. Склад української лексики за вживанням. Діалектизми. Жаргонізми.
5. Склад української лексики з експресивно-стилістичного погляду:
  - 1) загальноновживана (стилістично нейтральна) лексика;
  - 2) специфічно побутова лексика;
  - 3) науково-термінологічна лексика;
  - 4) виробничо-професійна лексика;
  - 5) адміністративно – ділова лексика;
  - 6) емоційно забарвлена лексика.

Література

1. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 40 – 50.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина I. – К., 1972. - С.17-71.
3. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук.думка, 1973. – С. 5-330.
4. Грищенко А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997. - С.98 – 225.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. - С.115-135.
6. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 81 – 164.
7. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 240 – 251, 269 – 323.
8. Юшук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.149 – 228.
9. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.57 – 76.

Додаткова література

1. Великий тлумачний словник української мови/ Укл. В.Т.Бусел. – К., 2002.
2. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 222 с.
3. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. I–IV. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.
4. Караванський С. Секрети української мови. – К., 1994. – 152 с.
5. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – С. 5-102.
6. Медведєва Л.М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень // Мовознавство. – 1987. - №3. – С. 28 – 34.
7. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.
8. Пономарів Олександр. Стилістика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 35 – 119.
9. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К.:Довіра, 2006. – 790 с.
10. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 334 с.
11. Ставицька Леся. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. – К.: Критика, 2008. – 454 с.
12. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
13. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. – К.: Всеуито, Львів: Атлас, 2001. – 1576 с.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки

Лекція 3 розглядає активну і пасивну лексику. Потрібно пригадати про функціонування застарілих слів в українській мові. Для цього зверніться не лише до шкільних підручників з української мови, а й до підручників з української літератури, адже у творах історичної тематики є немало застарілих слів, зокрема історизмів. Заздалегідь підготуйтеся до заняття, виписавши застарілі слова з якогось історичного роману чи повісті українського письменника.

Для самостійної роботи передбачено спостереження за мовою історичних пам'яток, розміщених у хрестоматії з давньої літератури. Для успішного виконання цього завдання зверніться до вступних лекцій з курсу сучасної української мови та списку літератури до них, пригадайте періодизацію розвитку української мови, а вже після цього виберіть до розгляду 2 – 3 тексти давньою мовою з хрестоматії давньої літератури. У цих текстах зверніть увагу на застарілі слова. Вибрані слова поділіть на історизми та архаїзми і випишіть їх, дотримуючись порядку: застаріле слово – у тому варіанті, що є в давньому тексті; далі – сучасний відповідник чи тлумачення значення слова; потім – речення чи уривок з речення тексту давньої літератури, де це застаріле слово вжите. Таких прикладів повинно бути не менше десяти.

Ця лекція розглядає також лексику за вживанням та зі стилістичного погляду. Заздалегідь прочитайте з преси про жаргонізми та суржик, пригадайте з уже вивченого раніше про діалекти та наріччя української мови, їх риси. Це стане в пригоді під час виконання самостійної роботи над рефератом «Говірка рідного краю: моє село (місто)». Реферат повинен мати список літератури (не менше 5 джерел), у якому обов'язково введено тлумачний словник та словник досліджуваного говору (якщо такий словник виданий).

У рефераті спочатку опишіть територіальні межі говірки, а далі - лексичних особливості говірки. Фонетичні та граматичні риси можна описати досить побіжно. Лексичні риси говірки можна описувати, дотримуючись певної системи. Вона може бути довільного характеру. При цьому слова варто поділити на групи за значенням. Наприклад: слова на позначення предметів побуту; слова на означення якостей, властивостей; назви рослин; назви тварин; назви людей за соціальними ознаками; назви людей за родинними стосунками та ін.

Тезаурус

Активна лексика – це слова, зрозумілі всім носіям мови, слова, які вживаються в усіх стилях мови, в різних галузях науки і мистецтва., техніки, виробництва. Активну лексику складають також слова, які вживаються тільки певною частиною людей, що

зумовлено їх спеціальністю чи професією, але ці слова є загальнозрозумілими: *аналіз, синтез, комп'ютер*.

До **пасивної** лексики належать слова, які, хоч і є зрозумілими носіям мови, постійно не використовуються в щоденному мовному спілкуванні. Це нові слова, які ще не набрали поширення, і застарілі слова.

Застарілі слова – це слова, які вийшли з активного ужитку і не використовуються в процесі спілкування. Вони поділяються на:

1) **Архаїзми** – це застарілі слова, які вийшли з ужитку тому, що їх витіснили з мови інші слова, однакові з архаїзмами за значенням: *оний – той, десниця – права рука, перса – груди*

2) **Історизми** - це слова, які вийшли з ужитку, бо зникли або застаріли предмети чи інші об'єкти, які вони означають. Історизмами є слова – назви одягу, зброї, які сьогодні не використовуються: *очінок, кирея, самопал, спис, пістоль, лук*; назви побутових предметів: *рогач соха*; назви, пов'язані з народними звичаями, мистецтвом: *тропак, заговини*; старовинні міри ваги, довжини тощо: *гарнець, корець, верства, пуд*.

Неологізми – це нові слова (гр. *Neos*– *новий*, і *logos*– *слово*). Вони з'являються в мові упродовж усього її розвитку і служать поповненню словникового складу мови.

Загальноновживана лексика – це слова, які є загальновідомими та вживаються усіма носіями мови. Загальноновживана лексика – це основа лексичної системи мови, це слова, які становлять основний її лексичний фонд.

Діалектизми (від гр.*dialektos* – наріччя, говір) – це слова певного діалекту. Діалектною лексикою спілкуються люди певної території: *весіле, маржина, пшінка*.

Жаргонізми – це слова, які властиві окремим соціальним групам. Жаргонізми належать до активної лексики, але їх активне використання обмежене тільки певною групою людей.

Стилістично нейтральна лексика - це загальноновживана лексика, яка становить найбільшу за обсягом частину слів, що мають здатність використовуватись у будь-якому стилі літературної мови.

Специфічно побутова лексика - слова, що означають назви предметів побуту окремих груп людей: одягу, їжі, предметів

побутового користування, елементи будівлі тощо: *січкаря, комора, возик, піч*.

Науково-термінологічна лексика поширена в науковій літературі в мові осіб, пов'язаних з науковою чи виробничо-технічною діяльністю: *аналіз, дослід, синтез*.

Адміністративно-ділова лексика – це слова, які вживаються в мові ділових паперів: *протокол, витяг з протоколу, ухвала, указ, наказ*.

Професійна лексика – це окремих шар слів на означення понять, пов'язаних з певною професією. Це специфічні слова, які вживаються в мові людей, об'єднаних однією професією *вікно, підсумкова оцінка*.

Емоційно забарвлена лексика - слова, що означають емоції, почуття, а також ті, що містять емоційні відтінки оцінного характеру: *ластівочка, вітрище, дідуган, дідусь*.

Лайливі слова – **вульгаризми** (від лат. *vulgaris* – *звичайний, простий*).

Просторічні слова вживаються здебільшого в усному мовленні, а також у творах художньої літератури для надання зображуваному явищу іронічної, зневажливої, фамільярної оцінки: *розчиркрити, розшолопати, доглувати, цмокнути, розтринькати*.

Лекція 4

Тема Фразаєологія. Лексикографія

Мета: дати характеристику фразеології як розділу мовознавства, з'ясувати питання про класифікацію і розвиток фразеологізмів та стилістичне використання їх у сучасному мовленні; також дати характеристику лексикографії як розділу мовознавства, з'ясувати питання про основні типи словників.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: значення та класифікацію фразеологізмів, джерела та стилістичне використання фразеологічних одиниць; що вивчає лексикографія, будову словника, типи словників.

Самостійна робота студентів: 1) Спостереження над фразеологізмами у зразках фольклору для дітей: відшукати і вписати 20 фразеологізмів із фольклорних творів для дітей або з “Читанок” для ПШ,

з'ясувати за словником фразеологізмів їх значення. 2) Описати тлумачний словник за схемою: бібліографічні відомості (автор, рік видання, видавництво, обсяг), мета, основні принципи словника, особливості побудови та зразок словникової статті.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічні зрощення, сполучення, єдності; ідіоми і фразеологізми, словник, лексикографія, реєстрове слово, словникова стаття, принципи словника, філологічні, енциклопедичні словники.

План

1. **Фразеологія** як розділ мовознавства.
2. Фразеологізм. Співвідношення між лексичним значенням слова та значенням фразеологізму.
3. Типи фразеологічних одиниць (за класифікаціями В.Виноградова та Л.Булаховського).
4. Джерела і розвиток української фразеології.
5. Використання фразеологізмів у різних стилях мови.
6. **Лексикографія.** Словник як сукупність слів, розташованих у певному порядку. Будова словника.
7. Типи словників: енциклопедичні і філологічні словники; тлумачні і перекладні словники, термінологічні, етимологічні, орфографічні, діалектні словники, словники іншомовних слів, наголосів, синонімів, антонімів, фразеологізмів, зворотні і частотні словники, словники мови окремих письменників.
8. Короткі відомості з історії української лексикографії.

Література

1. Винник В.О. та ін. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
2. Грищенко А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова. - К.: Вища школа. - 1997. – С. 226-237, 238-253.
3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина 1. - К.: Вища школа. - 1972. - С.71-75, 80-90.
4. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.: ВШ, 1975. – 336 с.
5. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. - Т. 1. - К.: Рад. школа. - 1951. - С.104-113, 113-125.

6. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. – К., 1977. – 231 с.
7. Сучасна українська літературна мова /За ред М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – С. 137-140.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. І.К. Білодіда. - К.: Наук. думка, 1973. - С. 331-435.
9. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - С.78-89, 90-102.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.274-281, 708-713.
11. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. - К.: Літера, 2000. - С. 165-177,178-190.
12. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 244-258, 258 – 323.
13. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.257-272.
14. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 77 – 91, 92 – 108.

Додаткова література

1. Бабій І.О. Українська лексикографія: збірник вправ і завдань / Ірина Бабій. – Івано-Франківськ: видавець Голіней О.М., 2012. – 180 с.
2. Горецький П.Й. Історія української лексикографії. К.,1963.
3. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Рад. школа, 1961.
4. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 245 – 262.
5. Науковець А. Справи словникарські // Вісник НАН України. – 1999. - № 6. С. 51-54.
6. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія. – К., 1978. – 204 с.
7. Пещак М. Стан і перспективи комп'ютерної лексикографії в Україні // Мовознавство. – 1996. - № 4-5. – С. 8-11.
8. Полюга Я. Проблеми української лексикографії в освітянському процесі // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 141-154.
9. Тараненко О.О. Новий словник української мови:

Концепція і принципи укладання словника. – К. - Кам.-Подільський, 1996.

Словники

1. Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 432 с.
2. Бурячок А.А. та ін. Словник синонімів української мови. – В 2-х т.- Т. 1 – 2. - К.: Наук. думка, 1999. – Т.1. – 1026 с., Т.2. – 955 с.
3. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. редактор В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2003. – 888 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. – В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2002. – 1428 с.
5. Гейченко В.В. та ін. Російсько-український фізичний словник. – Харків: Основа, 1990. – 211 с. (16 000 термінів)
6. Головашук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1995. – 192 с.
7. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 222 с.
8. Грязнухіна Т.О. Обернений частотний словник української художньої прози. – К.: Спалах, 1998. – 957 с.
9. Гузар Г. та ін. Гуцульські говірки: короткий словник. – Львів, 1997. – 232 с.
10. Дронюк М., Журавльов О. Російсько-український словник юридичних термінів. – К.: Юрінформ, 1993. – 240 с.
11. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. I–VI. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.
12. Єрмоленко С.Я., Єрмоленко В.І., Ленець К.В., Пустовіт Л.О. Новий російсько-український словник-довідник. – К.: Довіра, 1996. – 797 с.
13. Їжакевич Г.П. Українсько-російський словник. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
14. Караванський Св. Практичний словник синонімів. – К., 1993.
15. Караванський Св. Російсько-український словник складної лексики. – К.: Академія, 1998. – 710 с.
16. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.:ВШ, 1975. – 336 с.

17. Козовик І.Я., Пономарів О.Д. Словник античної міфології. – К.: Наук. думка, 1885. – 236 с.
18. Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К.: Академія, 1997. – 400 с.
19. Куньч Зоряна. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.
20. Літературознавчий словник-довідник /За ред. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І., Теремко В.І. – К.: Академія, 1997. – 750 с.
21. Морозов С.М., Шкарапута Л.М. Словник іншомовних слів. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
22. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч. 1, 2. – К., 1984.
23. Гудименко Ф.С. Російсько-український математичний словник: 12000 термінів. – Харків: Основа, 1990. – 155 с.
24. Погрібний М.У. Орфоепічний словник. – К.: Наук. думка, 1984.
25. Полюга Л.М. Морфемний словник. – К., 1983. – 464 с.
26. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.
27. Пустовіт Л.О. та ін. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
28. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю та космос. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с.
29. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. – К.: Наук. думка, 1996. – 336 с.
30. Словник української мови. – В 11-ти т. К.: Наук. думка, 1971 – 1981.
31. Словник фізичної лексики: українсько-англійсько-німецько-російський. – К.: Рада, 1996. – 936 с.
32. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2006. – 790 с.
33. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 334 с.
34. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія”, 2000. – 750 с.
35. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. – К.: Всеувиито, Львів: Атлас, 2001. – 1576 с.

36. Чабаненко В.А. Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. – Т. 1, 2. - Запоріжжя, 1992. – 324 с.

37. Янко М.Т. Топонімічний словник України. – К.: Знання, 1998. – 428 с.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки за темою «Фразеологія»

Лекція 4 розглядає українську фразеологію. Попередньо згадайте, що являє собою стійкий вираз. Підберіть приклади прислів'я чи приказки або іншого типу фразеологізми.

Для самостійного опрацювання запланована підготовка повідомлення на тему «Фразеологізми біблійного походження». Після опрацювання літератури, список якої передбачений до лекційного заняття, зверніться до тексту Біблії і звідти випишіть фразеологізми за зразком: фразеологізм, сторінка, на якій засвідчений даний вираз, далі – тлумачення значення виразу. Біблійні стійкі вирази варто погрупувати за загальним значенням, наприклад: вирази про розум та значення науки для людини, вирази, що засуджують людські гріхи та ін. (підійдіть до цього етапу на власний розсуд). Значно допоможуть у виконанні цього завдання запропоновані нижче словники: Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.:ВШ, 1975. – 336 с.; Козовик І.Я., Пономарів О.Д. Словник античної міфології. – К.: Наук. думка, 1885. – 236 с.

Тезаурус

Фразеологія (від гр. *phrasis* - вираз, зворот мови, *logos* - учення) - розділ мовознавства, в якому вивчаються усталені, лексично неподільні сполучення слів.

Фразеологізм - це два або більше самостійних слів, неподільних лексично і стійких за змістом, які відтворюються в мові як готові словесні формули, автоматично.

В.Виноградов запропонував поділ фразеологізмів на:

Фразеологічні зрощення - це такі фразеологізми, які є семантично неподільними, і їх цілісне значення не впливає із значення слів, що входять до складу зрощення: **збити з пантелику, пекти раки**.

Фразеологічні єдності - це фразеологізми, у яких загальне

значення має певний логічний зв'язок із значенням тих слів-компонентів, що входять до складу фразеологізму: *танцювати під чужу дудку, мілко плавати*.

Фразеологічні сполучення - це стійкі мовні звороти, у яких слова-компоненти мають певну самостійність: *покласти голову, розбити вицент*.

Л.А.Булаховський запропонував класифікацію, за якою усі фразеологізми поділяються на дві групи:

Ідіоми (від гр. *idioma* - особлива властивість) - це стійкі, специфічні звороти, що означають єдине поняття: *гріти руки, п'ятами накивати*.

Фразеологізми - це стійкі мовні сполучення, які характеризуються певною змістовою цілісністю. До фразеологізмів належать прислів'я і приказки, влучні вирази з художньої літератури, крилаті вислови: *Все йде, все минає...*

Прислів'я - це короткий вислів, який має будову речення і в стислій формі виражає повчальний зміст. Нерідко прислів'я має ритмічну будову: *як постелиш, так і виспишся*.

Приказка - стислий вислів, близький до прислів'я, який влучно характеризує якесь життєве явище, але не має повчального змісту *був кінь, та з'їздився*.

Джерела фразеології:

1. Фразеологічні вислови, прислів'я та приказки народного походження: *"про вовка помовка, а вовк у хату"*.

2. Вирази професійно-виробничого походження: *"сім раз відмір один раз відріж"* (з мови кравців), *"провести артпідготовку"* (з мови військових).

3. Крилаті вислови українських письменників: *"Караюсь, мучусь, але не каюсь", "...На всіх язиках все мовчить..."*

4. Крилаті вислови письменників інших країн, перекладені на українську мову: *"Бути чи не бути"* (В.Шекспір), *"Останній із могікан"* (Ф.Купер).

5. Біблійні та євангельські вирази, які засвоювала українська мова ще з часів проголошення християнства з мови церковної літератури: *"берегти, як зіницю ока", "бути притчею во язицех", "блудний син"*.

6. Античні вислови - древньогрецькі та древньоримські вислови: *троянський кінь* - таємний задум, підступний дарунок

(грецьке), *дамоклів меч* - близька й страшна небезпека (грецьке).

7. Переклади фразеологізмів з інших мов: *дати спокій* - польське, *ставити крапки над і* - французьке, *з гуся вода, де Макар телят гаяв, діло табак* - російське.

8. Вирази іншомовного походження, вжиті в оригіналі. Такі вирази мовою оригіналу використовуються рідко. Здебільшого це вислови з латинської мови. Наприклад: *omnia mea mecum porto* - *усе своє ношу з собою*. Цей вислів приписують грецькому філософу Біанту (VI ст. до н.е.). Мається на увазі, що лише духовні цінності є справжнім багатством.

За походженням фразеологізми поділяються на:

1. Фразеологізми спільнослов'янського періоду: *око за око, мати зуб на когось*.

2. Фразеологізми спільнослов'янського періоду. Це здебільшого вирази з літературних творів XI - XII ст.: *лисиці брешуть на щити, іду на ви*.

3. Власне українська фразеологія становить найбільшу за чисельністю групу фразеологізмів. У стійких мовних зворотах та висловах цього шару найкраще відбиті особливості побуту, життя, звичаї, вірування українського народу: *передати куті меду, облизня впіймати*.

4. Запозичені фразеологізми з мов інших народів: *співати дифірамби* - з давньогрецької мови.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки за темою «Лексикографія»

Лекція 4 розглядає також лексикографію. До цієї лекції необхідно з'ясувати, що являє собою словник як довідкова книга, для чого використовують словники, пригадайте, якими словниками ви вже користувалися, з якою метою.

Для самостійної роботи передбачений опис словників різних типів. Часові межі лекції не дозволяють вичерпно проаналізувати всі найважливіші словники, які сьогодні функціонують, а тому ознайомтеся з ними самостійно. Для виконання цього завдання спочатку опрацюйте літературу, передбачену до лекційного заняття, а потім перейдіть до ознайомлення зі словниками. Насамперед потрібно опрацювати передмову чи вступне слово до

словника. У передмові зазвичай ідеться про призначення, мету створення словника, принципи та побудову словникових статей. Після ознайомлення зі вступними зауваженнями до словника ознайомтеся із структурою словника, його змістом та опрацюйте словникові статті. Потім можна переходити до опису словників за схемою, яку ми пропонуємо нижче:

1. Назва словника
2. Прізвище, ініціали укладача / укладачів / членів редколегії
3. Інші бібліографічні відомості: видавництво, рік видання, загальна кількість сторінок
4. Тип і вид словника
5. Кількість слів (словоформ / виразів) у словнику
6. Призначення словника
7. Основні принципи укладання словника
8. Будова словникової статті
9. Зразок словникової статті

подаємо орієнтовний список словників, які повинні стати об'єктом опису:

1. Енциклопедичний словник (енциклопедія).
2. Тлумачний словник.
3. Словник термінів.
4. Перекладний словник.
5. Орфографічний словник.
6. Етимологічний словник.
7. Словник синонімів.
8. Словник антонімів.
9. Словник іншомовних слів.
10. Словник говору чи говірки.

Пропонуємо перелік словників, призначених для самостійного опису:

1. Бурячок А.А. та ін. Словник синонімів української мови. – В 2-х т. - Т. 1 – 2. - К.: Наук. думка, 1999. – Т.1. – 1026с., Т.2. – 955с.
2. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. редактор - В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2003. – 888 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови /

Гол. ред. – В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2002. – 1428 с.

4. Дронюк М., Журавльов О. Російсько-український словник юридичних термінів. – К.: Юрінформ., 1993. – 240 с.

5. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. I – IV. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.

6. Єрмоленко С.Я., Єрмоленко В.І., Ленець К.В., Пустовіт Л.О. Новий російсько-український словник-довідник. – К.: Довіра, 1996. – 797 с.

7. Їжакевич Г.П. Українсько-російський словник. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.

8. Караванський Св. Практичний словник синонімів. – К., 1993.

9. Караванський Св. Російсько-український словник складної лексики. – К.: Академія, 1998. – 710 с.

10. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.:ВІШ, 1975. – 336 с.

11. Козовик І.Я., Пономарів О.Д. Словник античної міфології. – К.: Наук. думка, 1885. – 236 с.

12. Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К.: Академія, 1997. – 400 с.

13. Куньч Зоряна. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.

14. Літературознавчий словник-довідник /За ред. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І., Теремко В.І. – К.: Академія, 1997. – 750 с.

15. Морозов С.М., Шкарапута Л.М. Словник іншомовних слів. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

16. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.

17. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 334 с.

18. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія”, 2000. – 750 с.

19. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. – К.: Всеуито, Львів: Атлас, 2001. – 1576 с.

Тезаурус

Лексикографія (від гр. *lexicon*- словник і *grapho* - пишу) - це

розділ мовознавства, завданням якого є збирання слів певної мови, їх систематизація та укладання словників.

Словник - це збирання слів, розташованих у певному порядку. Словник містить певного роду інформацію про слово чи поняття.

Реєстрові одиниці – це слова чи вирази, які є предметом пояснення у словнику.

Сукупність пояснюваних у словнику слів чи виразів становлять **реєстр словника**.

Кожне реєстрове слово чи вираз у словнику має **словникову статтю** - це текст, у якому міститься пояснення, характеристика реєстрового слова чи виразу.

Енциклопедичні словники містять стисло характеристику предметів, явищ, подій, відомості про видатних діячів у галузі науки, техніки, культури. У таких словниках пояснюються поняття, тобто основна увага звернена на зміст слова.

Енциклопедичні словники поділяються на **універсальні**, або загальні, які містять інформацію про найосновніші поняття з усіх сфер життя людини, і **галузеві**, або спеціальні, у яких вміщені дані тільки про якусь одну галузь науки чи культури.

Філологічні, або лінгвістичні словники з'ясовують значення слова або подають іншу філологічну його характеристику - граматичну, орфографічну, орфоепічну чи лексичну. Серед філологічних словників розрізняють одномовні, двомовні та багатомовні словники.

До **одномовних** словників належать ті, що описують слова однієї мови: тлумачні, діалектологічні, фразеологічні, етимологічні, історичні, орфографічні, словники мови письменників, словники антонімів, синонімів, паронімів, омонімів, словники наголосів.

Двомовні та багатомовні - це перекладні словники.

Тлумачний словник засобами рідної мови розтлумачує значення слова.

Діалектний словник є різновидом тлумачного словника. У такому словнику вміщено слова того чи іншого діалекту або говірки. Діалектний словник подає значення і вживання таких слів.

Словник жаргонізмів вміщає жаргонну лексику.

Історичний словник містить слова, які були властиві певній

історичній епосі, у ньому тлумачиться значення слів, ужитих у писемних пам'ятках, наводяться приклади їх уживання в літературі того часу.

Словник іншомовних слів розкриває значення іншомовного слова, містяться відомості про те, з якої мови воно засвоєне, яке його походження

Словник мови письменника містить лексику, використану тим чи іншим письменником у своїх творах.

Ономастичний словник містить інформацію про власні назви, пояснює їх значення та вживання.

Орфографічний словник містить довідку про те, як писати і наголошувати слова.

Орфоепічний словник вміщає відомості про правильну літературну вимову й наголошування слів.

Етимологічний словник пояснює походження слова.

Зворотний словник містить слова, розташовані за алфавітом від кінця слова.

Словник синонімів містить синонімічні ряди слів. У ньому реєстровими є стрижневі слова синонімічного ряду.

Словник антонімів розглядає антонімічні пари слів, розтлумачує їх значення та ілюструє особливості вживання.

Словник паронімів містить відомості про значення та використання слів-паронімів в українській мові.

Фразеологічний словник пояснює значення різних типів фразеологізмів та особливості їх використання.

Морфемний словник подає членування слів на морфеми.

Частотний словник – це словник, у якому містяться статистичні дані про частоту вживання слів у тексті певного обсягу. У такому словнику подається перелік слів зі вказівкою на те, скільки разів дане слово було вжите у текстах певного обсягу.

Словник рим містить римовані слова. У такому словнику вміщені віршовані співзвуччя, які трапляються в мові українських поетів, а також ті рими, які можливі в українській мові.

Двомовні та багатомовні словники становлять окремий тип словників. **Двомовні** словники містять пояснення слів шляхом зіставлення їх зі словами іншої мови. Найчастіше двомовними (багатомовними) є перекладні словники.

Перекладний словник – це словник, у якому реєстрове слово

перекладається словами іншої мови.

Термінологічні словники становлять окрему, чималу за чисельністю групу. Це окремий різновид словників, які містять терміни певної галузі науки, техніки, мистецтва чи виробництва.

Основні етапи розвитку словникарства

У 13 ст. в Київській Русі почали з'являтися **Азбуковники** – укладені в алфавітному порядку (звідси й назва) слова з Біблії та їх тлумачення.

Першою спробою пояснити „словенські” слова народною мовою був „**Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ словъ просто**”, написаний в Україні в 16 ст. невідомим автором.

У 1596 році у Вільні виходить перший друкований словник старослов'янської мови під назвою „**Лексисъ сирѣчь Реченія Вкратцѣ събраны И из словенскаго на просты Рускій Діалектъ Истолкованы**”. Автор - Лаврентій Зизаній

У 1627 році в Києві вийшов „**Лексиконъ славенороскій и имень толкованіє**”. Автор - Памво Беринда.

З другої половини 16 ст. у словники проникає народна мова – розпочинається українська лексикографія.

З 17 ст. з'являються словники, об'єктом пояснення в яких стають **слова народної української мови**.

У 1798 році виходить словник до першого видання „Енеїди” Івана Котляревського. Словник називався «**Собрание малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде» и сверх того еще весьма многих иных, издревле вошедших в малороссийское наречие с других языков или коренных российских, но не употребительных**»

Найвизначнішим явищем української лексикографії дожовтневого періоду вчені всіх часів вважають „**Словарь української мови**”, упорядкований Борисом Грінченком. Словник був виданий 1907 – 1909 рр.

Після революції 1917 року в українському словникарстві спостерігається поживлення.

На 1933 – середину 50-х рр. 20 ст. припадає другий етап розвитку української лексикографії в СРСР.

На кінець 50-х – кінець 80-х рр. припадає третій період розвитку української лексикографії в СРСР.

Від початку 90-х років наступив четвертий етап розвитку лексикографії.

Практичні заняття

Практичне заняття 1

Тема: Лексикологія. Лексичне значення слова.

Багатозначні слова. Омоніми. Пароніми

Синоніми. Антоніми.

Мета: З'ясувати питання про лексикологію як науку, лексичне значення слова та його типи, явище полісемії; дати характеристику омонімів, синонімів, паронімів, антонімів як явищу сучасної української мови.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: що вивчає лексикологія, лексичне та граматичне значення слова, моносемічні та полісемічні слова в українській мові, особливості функціонування омонімів, паронімів, синонімів, антонімів, їх типи та стилістичну роль.

У результаті проведення заняття студенти повинні вміти: розрізняти лексичне та граматичне значення слова, моносемічні та полісемічні слова, визначати пряме й переносне значення слова, знаходити в тексті метафору та метонімію, складати речення та тексти з метафоричними та метонімічними виразами, визначати омоніми, синоніми, пароніми, антоніми в текстах; розрізняти типи омонімів; розрізняти омоніми і полісемічні слова; добирати синоніми та утворювати антонімічні пари.

Самостійна робота студентів: 1) з'ясувати за енциклопедією "Українська мова" питання про слова, які завжди є моносемічними, 2) виписати з тлумачного словника зразки полісемічних слів (5-6 прикладів). 3) виписати з текстів підручника української мови для 3-4 кл. зразки полісемічних слів. 4) дібрати і виписати зі словників приклади синонімічних, омонімічних та антонімічних слів. 5) опрацювати словники для дітей ПШ за схемою.

Ключові слова: лексичне значення слова, полісемія, метафора, метонімія, омонім, омоформ, омограф, омофон, паронім, синонім, синонімічний ряд, антонім, антонімічна пара.

План

1. Лексикологія української мови як розділ мовознавства.

2. Слово як основна одиниця лексичної системи. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слів.
3. Однозначні і багатозначні слова.
4. Пряме й переносне значення слова. Типи переносних значень слів: метафора, метонімія.
5. Омоніми, їх типи.
6. Пароніми.
7. Синоніми.
8. Антоніми.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначити, які зі слів є полісемічними і ввести їх у словосполучення так, щоб вони набували декількох значень:

килим, радість гострий, сухий, п'ятнадцять, відходити, Америка, умивається, зима.

Вправа 2. Визначити прями й переносні значення дієслів у сполученні зі словами у дужках:

розбити (годинник, склянку, надію, гіпотезу), біжить (хлопчик, молоко, час, річка), піднімати (тривогу, голос, колосок, руку, цілину, успішність).

Вправа 3. Знайти слова, вжиті в переносному значенні, вказати способи перенесення значень (метафора, метонімія, синекдоха). Обґрунтувати свою відповідь. Розставити пунктуаційні знаки.

Осінь увійшовши в свої права повелась спочатку суворо все чогось хмурилась сльозилась а потім пом'якшала. Очистилось небо від хмар по густій блакиті вийшло гуляти золоте сонце. Воно не гріло по-літньому але золотило дерева вкриваючи кожен листочок такими витонченими мережками що навряд чи й художник зміг би намалювати їх на папері. Соколинний бір тепер золотився багрянів палав холодним полум'ям і кожен ранок готував все нові і нові візерунки додавав гарячих барв (Ю. Збанацький).

Вправа 4. Визначити типи омонімів:

1. Насип, удар, міна, сонце, віз, плач, мати, діти, ліра, ніс, мило, три, дорога, білок, став, клич, мету, звір, перенісся, прийми, посів, заставити, боронити, байка, нестися, стан, завивати, міх – міг, клени – клини, літній, ло'пати - лопа'ти; май, метр, нападися, до,

ніж, нота, американка, балка, буда - Будда; пас, патрон, передавати, перловий, перекусити, рація, во'рон - воро'н, тикати, слід.

Вправа 5. Дібрати синоніми до слів говорити, йти. Утворити різні типи синонімічних рядів, встановити їх типи.

Вправа 6. Серед поданих слів знайдіть синоніми та об'єднайте їх у синонімічні ряди.

Бити, квапитись, гаряче, багато, високоповажний, брутальний, дубасити, сила, високошановний, духопелити, сила-силенна, шановний, лупцювати, яр, безліч, гатити, завзято, яруга, прірва, вельмишановний, провалля, товкти, безодня, нетрі, кваліть, обачний, поспішати, запально, тьма, хаща, обережний, зухвалий, хапатись, слабосилля, обачливий.

Вправа 7. Дібрати антоніми. Пояснити випадки, коли антоніми до слів дібрати неможливо.

Мертвий, сіль, ворог, працьовитий, четверо, важкий, зло, світло, неук, хвороба, дружба, вороний, світлий, ультрафіолетовий, активний, кричати, день, великий Паганіні, весілля, мавпа, килимок, широкий лан, холодна погода, холодне ставлення, веселе село, дволикий, швидко, орати, будувати, розмовляти.

Вправа 8. Прочитайте. Випишіть антоніми, згрупувавши їх за способом морфологічного вираження: іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Слова якої частини мови тут переважно протиставляються.

Два брати жили на світі, був один з них працьовитий, а другий — ледачий дуже. Слухай казку про них, друже. Той хоробрий і правдивий, той брехливий, полохливий, той розумний, той дурний, той великий, той малий. День і ніч брати сварились і ніколи не мирились. Все, що перший будував, другий миттю руйнував. Кожен рать повів свою, стрілись вороги в бою. Із високим стрівсь низький, на товстого йшов тонкий, стрів білявого чорнявий, огрядного — худорлявий, на сумного йшов веселий, на тендітного — дебелий. Ця кривавая війна — нині сива давнина. Хоч брати вже й помирились, після них слова лишились, дуже горді, незалежні, абсолютно протилежні, в мові ці слова живуть, їх антонімами звать. (А.Свашенко.)

• *Доповніть розповідь А.Свашенка або створіть свою.*

Вправа 9. Поясніть значення поданих слів. Перевірте свою відповідь за словником. З якої причини ці слова часто вживають у не властивому їм значенні?

1) зброя – збруя, 2) газ – гас, 3) козак – казах, 4) камінь – кремій, 5) музичний – музикальний, 6) кристал – кришталь, 7) боцман – лоцман, 8) мимохідь – мимохить, 9) диктат – диктант, 10) економіка – економія.

Практичне заняття 2

Тема Лексика української мови з погляду походження

Мета: розглянути лексику сучасної української мови з погляду її походження. Проаналізувати корінну лексику та запозичену.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: особливості формування лексики української мови, характерні риси питомої української лексики у різні періоди її формування, часові межі цих періодів, приклади цієї лексики; поділ запозиченої лексики на найдавніші і пізніші запозичення, запозичення зі слов'янських та неслов'янських мов.

У результаті проведення заняття студенти повинні вміти: наводити приклади та розрізняти власне українську лексику і запозичену лексику української мови.

Самостійна робота студентів: 1) з'ясувати наявність власне українських слів у казках для молодшого шкільного віку (за читанками для 1-4 класу). 2) знайти і проаналізувати (встановити значення та походження) запозичені слова у текстах “Читанки” для 4 класу.

План

1. Характеристика власне українських слів.
2. Лексичні запозичення з інших мов як один із шляхів збагачення словникового складу української мови.
3. Найдавніші запозичення. Старослов'янізми. Тюркізми.
4. Запозичення зі слов'янських мов.
5. Запозичення з неслов'янських мов.
6. Адаптація запозичених слів в українській мові.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначити семантику кожної групи власне українських слів. Знайти серед них такі, що мають словотворчі елементи власне української лексики.

Хурделиця, веселка, повінь; хвилина, сутінки, подвір'я; дровітня, хлів, комора, куток; мрійник, дотепник, двірник; завзяття, натхнення, колотнеча, завзяття; трембіта, гопак, козачок; хустина, свита, кожух; линути, гуркогіти; спатоньки, їсточки; дитинка, хлопчик, дитинча, горобеня; біля, посеред, навколо, поміж, щодо, серед; корж, книш, голубці, локшина; печиво, вариво, паливо, коливо, хоч, немовби, наче, також.

Вправа 2. Замініть запозичені слова синонімами, поданими в довідці.

Зразок. Науковий експеримент — науковий дослід.

Важка орфографія, широкий плац, яскрава афіша, ввічливий портсьє, добра рецензія, прекрасний сервіс, прийнятий декрет, чудовий лайнер, необхідний нюанс, гучні аплодисменти, новий термометр, талановитий бард, біографія митця, чіткий горизонт.

Довідка: площа, швейцар, правопис, відгук, обслуговування, оголошення, указ, літак, градусник, відтінок, поет, оплески, крайнебо, життєпис.

• ***Продовжіть синонімічний ряд: горизонт – крайнебо,...***

Вправа 3. Користуючись словником іншомовних слів, з'ясуйте значення незрозумілих слів та визначити, з якої мови запозичені наведені слова:

експеримент, фізика, атом, штапель, джокер, гіпотенуза, аморальний, фойє, екіпаж, спартакіада, аудиторія, фортисимо, збирач, тротуар, прірва, ніч, плуг, килим, повідло, дім, спортсмен, мати, танк, стадіон, дев'яносто, брат, держак, спатоньки, таксі, сорок, племінник, деградація, сонце, пес, тисячолісник, раб, страждущий, війна, білий, галушки, піано, вахмістр, сандвіч, іміджмент, викладач.

Вправа 4. Виберіть із поданих слів англіцизми і поясніть їх значення (зіставте свою відповідь зі словником).

Бюджет, кантата, інсайд, ананас, мітинг, алегро, грейдер, джаз, тролейбус, комбайн, блюмінг, капела, шантаж, баланс, авеню, джемпер, конвеєр, сейф, джентльмен, пудинг, алергія, анемія, баталіст, продюсер, манго, фатум, дизайнер, гризлі, шасі, гобой, алгоритм, аншлаг, тога, туніка, круїз, альбатрос.

Вправа 5. До поданих слів доберіть слова сучасної української мови, поясніть їх лексичне значення. «Не бійтесь заглядати у словник» (М.Рильський).

А) латинські слова: avis — птах; audio — слухаю; varians — різний; vegeto — рости; verbum — слово, дієслово; vitrum — скло; vox — голос; grandis — великий; dentis — зуб; curo — піклуватися; locus — місце; labium — губа; labore — працювати; lectio — читати; liberalis — вільний; lingua — мова; manus — рука; mare — море.

Б) грецькі слова: artrov — суглоб; antropos — людина; bibliov — книга; botavn — рослина; bios — життя; gamos — шлюб; gelios — сонце; grapho — писати; gastros — шлунок; daktulos — палець; deka — десять; didaktinos — повчальний.

Вправа 6. Знайти застарілі слова, визначити їх тип і походження.

Отче наш, Тарасе всемогутий,
Що створив нас генієм своїм,
На моїй землі, як правда, сущий,
Б'ючий у неправду, наче грім (Д. Павличко).

Мій дід Михайло був храмостворитель.
Возводив храми себто цілий вік.
Він був чернець, з дияволом воїтель,
Печерний, боговгодний чоловік (Л.Костенко).

Вправа 7. Виберіть застарілі слова, поясніть їх лексичне значення (здайте про словник) і стилістичну роль.

Тоді княжий терем ожив, на сходах і в палатах з'явилися тіуни, ябетники, гридні, дворяни; вони тягли міхи, клумаки, корчаги, котили барила. Шум і крики виривалися з терема, де біля ганку вже наготові стояли вози, іржали засідлані коні. Десять у темряві біля Подольської вежі вже рипіли жеравці на мосту, гукали сторожі. У промінні смолоскипів вози рушили з місця, захрипіли коні під князями й воєводами. Похід, як велетенський полоз, вповз у ворота, витягнувся мостом і зник у темряві ночі (С. Скляренко).

Вправа 8. Проаналізувати неологізми.

1. «Чогось ви ніколи не ошасливіте нашу хату, - солодкомовно заговорив дядечко (М.Стельмах). 2. Йде гроза з-за верхогір'я... (М.Рильський). 3. Листопадово день до грудей припав - і кленово мені, й калиново... (А.Мойсієнко). 4. Аби лиш подолати

гнів, сторозтриклятий гнів здолати, я б поіменно міг назвати усіх братів, усіх катів (В.Стус). 5. У височінь. Там гордо верховини довгорукавих і густих ялин (М.Рильський).

Вправа 9. Виконати лексикологічний аналіз виділених слів (за вибором 2 слова) за схемою:

1. Лексичне значення слова (при потребі – скористатись тлумачним словником, вказавши його бібліографічні дані).

2. Однозначне чи багатозначне.

3. Пряме чи переносне значення в даному контексті. Різновид переносного значення: метафора чи метонімія.

4. Чи має здатність вступати в антонімічні відношення (чи добирається антонім, якщо так-дібрати антонім).

5. Чи можна дібрати синоніми.

6. За походженням – корінне чи запозичене. Якщо запозичене – то з якої мови.

7. До якого шару належить за стилістичним уживанням.

8. Належність до активної чи пасивної лексики.

9. Загальноживане чи обмеженого використання.

Тип лексики обмеженого використання (діалектизми, вульгаризми, жаргонізми).

1. В **неділю** жене Тетяна в **ліс**. **Мати** не здержує її, бачить – гірше, як **супротивляться**. Нехай, думає, **відсумує** своє **горе** в лісі, де його здобула, нехай буде їй якийсь **час свобода** і воля по душі у всім, що забажає... Тут в долині вона не годна її **успокоїти**, тож як її **серце бажає**, так нехай їй буде. В тишині лісу вона поволі подужає. **День** за днем, чимраз більше доведе її до **спокою** (О.Кобилянська)

2. Перші **звістки** про **козаків** записані в **хроніках** і літописах уже в 1492 року. Уже тоді часто повторюються напади козаків на **татар** і турків. Часом водять козаків прикордонні **старости** та **намісники**. Дуже скупі історичні відомості маємо про перших справжніх козацьких **отаманів**, які вийшли не з панів,

а з бідних **утікачів**, які вславилися відвагою і за це їх було вибрано отаманами (А.Лотоцький).

3.Через довгий рядок **левад** стелиться **стежечка**. Підеш серед гарячого літнього дня стежечкою і наче увійдеш в якісь дивні **покої**, дивніші й кращі од царських (І.Нечуй-Левицький).

Пошукова робота. Навести і проаналізувати приклади (20) історизмів зі зразків художньої літератури для дітей.

Практичне заняття 3

Тема Фразеологія. Лексикографія

Мета: з'ясувати питання про фразеологію як розділ мовознавства, опрацювати класифікацію фразеологізмів, їх розвиток, джерела фразеологізмів та стилістичне використання їх у сучасному мовленні. Розглянути лексикографію як розділ мовознавства, з'ясувати питання про основні типи словників та розглянути основні етапи розвитку українського словникарства.

У результаті проведення заняття студенти повинні знати: значення у сучасному мовленні та класифікацію фразеологізмів, джерела та стилістичне використання фразеологічних одиниць; що вивчає лексикографія, будову словника, типи словників, основні етапи розвитку лексикографії.

У результаті проведення заняття студенти повинні вміти: визначати типи фразеологізмів та знаходити їх у текстах, знати або вміти з'ясовувати за допомогою довідкової літератури джерела фразеологізмів, використовувати стилістично виправдано різні типи фразеологічних одиниць; визначати будову словника, типи словників та принципи їх укладання, вільно користуватись словниками.

Самостійна робота студентів: 1) відшукати і виписати 20 фразеологізмів із фольклорних творів для дітей або з “Читанок” для ПШ, з'ясувати за словником фразеологізмів їх значення. 2) описати тлумачний словник за схемою: бібліографічні відомості (автор, рік видання, видавництво, обсяг), мета, основні принципи словника, особливості побудови та зразок словникової статті. Опрацювати сторінки монографії І.Огієнка «Історія української літературної мови. Репринтне видання 1949 р. – К., 1995. – С. 245-269.

План

1. Фразеологія як розділ мовознавства.
2. Фразеологізм. Співвідношення між лексичним значенням слова та значенням фразеологізму.
3. Типи фразеологічних одиниць.
4. Джерела української літературної фразеології.
5. Використання фразеологізмів у різних стилях мови.
6. Предмет і завдання лексикографії.
7. Словник, мета його створення та основні принципи укладання словників.
8. Будова словника.
9. Типи словників.
10. Короткі відомості з історії української лексикографії.

Практичні завдання

Завдання до усіх вправ з фразеології: пояснити значення фразеологізмів.

Вправа 1. Замінити сполучення слів фразеологізмами:

без сліду зникнути; червоніти з сорому; з одної біди потрапити в іншу; витратити час на даремні розмови; багато говорити і все неправду; даремно шукати втрачене.

Вправа 2. Визначити фразеологічні зрощення, єдності і сполучення:

на руку ковінька; не нюхати порошу; замилювати очі; прикусити язика; кров з молоком; досада бере; байдики бити; справа честі; кровна помста; і вухом не веде; тримати камінь за пазухою; кривити душею; летіти стрілою; виносити сміття з хати; ламати голову; бути собі на умі; нуль уваги; плакали наші гроші.

Вправа 3. Пояснити значення фразеологізмів:

серце кров'ю обливається; кров стигне в жилах; пролити свою кров за когось; це в нього в крові; моя плоть і кров; псувати комусь кров; пити кров комусь; кров з молоком; узи крові.

Вправа 4. Виділити фразеологізми: а) терміни; б) ті, що вживаються для експресії, поясніть їхнє значення:

вогнева точка; прочісувати ліс; бойові побратими; перерізати комунікації; бойове хрещення; пряма наводка; озброєний до зубів; лінія оборони; артилерійська підготовка.

Вправа 5. Вказати, в якій галузі вживаються дані фразеологізми:

вимушена посадка, шуми в серці, з оригіналом згідно, визвольний рух, зняти копію, провадити грошові операції, накласти резолюцію, зняти шви, виставити підсумкові оцінки.

Вправа 6. Встановити походження фразеологізмів:

гомеричний сміх, не хлібом єдиним, тридцять срібняків, варфоломійська ніч, Шерлок Холмс, Санчо Панса, суд Лінча, тисяча й одна ніч, з корабля на бал, мертві душі, бравий солдат Шейк, розтікатися мислю по древу, все де, все минає, для загального добра, коні не винні.

Вправа 7. За допомогою фразеологічного словника укладіть вправу з завданням: „Пояснити значення і походження фразеологізмів”. З’ясуйте принципи укладання словника фразеологізмів.

Вправа 8. Встановити час виникнення фразеологізмів:

від багача не жди калача; козацьке сонце; фашистська собака; трактором орати – не лопатою копати; з великої хмари малий дощ; око за око, зуб за зуб; сім міхів гречаної вовни.

Вправа 9. Дібрати 10 фразеологізмів – прислів’їв про навчання або вчених людей.

Вправа 10. Скласти словникові статті до словника синонімів для реєстрових слів іти, журитися, добрий, говорити. Звірити результати власної роботи зі словником синонімів, з’ясувати різницю.

Вправа 11. З’ясувати значення та вживання слів за різними словниками: словником лінгвістичних термінів, словником іншомовних слів та універсальним словником української мови (2 слова на вибір): асиміляція, синкопа, протеза, адаптація, суб’єкт, коліно, енклітика, словник, речитатив, рима, тактовик, тавтологія, октава, акровірш.

Вправа 12. З’ясувати за словником антонімів, чи подані слова утворюють антонімічні пари:

розширювати, разом, рідний, забувати, день, близький, світло, слабкий, спокійно, старий, правдивий, ніжний, мирний, згода, веселий, активний.

Програмові вимоги до екзамену

1. Українська мова – національна мова українського народу, одна з форм вияву національної культури.
2. Місце української мови серед інших слов'янських мов.
3. Походження української мови. Основні концепції у питанні про зародження і розвиток української мови як окремої слов'янської.
4. Поняття літературної мови. Мовна норма та її значення для літературної мови.
5. Українська літературна мова як унормована форма загальнонародної мови української нації.
6. Територіальні діалекти української загальнонародної мови. Основні риси північного, південно-східного та південно-західного наріч.
7. Основні стильові різновиди писемної та усної форм української літературної мови.
8. Значення творчості І.П. Котляревського та Т. Г. Шевченка для розвитку нової української літературної мови.
9. Розвиток української мови до 1917 року.
10. Розвиток української літературної мови у XX - XXI столітті.
11. Основні державні документи про мову в Україні.
12. Фонетика як розділ мовознавства. Звуки і склади як фонетичні одиниці мови.
13. Мовний апарат, його будова. Робота мовних органів під час творення голосних і приголосних звуків.
14. Фонетична транскрипція. Основні знаки фонетичної транскрипції.
15. Три аспекти вивчення мовних звуків: фізіолого-артикуляційний, акустичний, лінгвістичний.
16. Голосні звуки. Класифікація голосних за горизонтальним рухом язика, ступенем підняття язика, участю губ. Позиційні чергування голосних звуків у наголошених та

ненаголошених складах Е // Е^а, И // И^е, О // О^у.
Чергування і// ї, у// ї

17. Приголосні звуки. Класифікація приголосних звуків. Характеристика приголосних за додатковими артикуляційними ознаками: тверді і м'які, шиплячі та свистячі.

18. Зміни приголосних у потоці мовлення, їх загальна характеристика. Асиміляція приголосних: повна і часткова, регресивна й прогресивна; за участю голосу.

19. Асиміляція за м'якістю, місцем і способом творення. Відбиття явищ асиміляції на письмі.

20. Дисиміляція приголосних. Прогресивна і регресивна, суміжна і несуміжна дисиміляція. Відбиття явищ дисиміляції на письмі.

21. Спрощення як явище випадання одного із звуків у групі приголосних. Групи приголосних, у яких спрощення відбите на письмі.

22. Групи приголосних, у яких спрощення відбувається в усному мовленні.

23. Поняття складу. Основні закономірності складоподілу в українській мові. Типи складів.

24. Наголос та його типи: силовий, музикальний, вільний та постійний; основний та побічний. Подвійний наголос.

25. Характер українського наголосу.

26. Логічний, емфатичний та фразовий наголос.

27. Поняття про фонему. Основний вияв /інваріант/ та варіанти /позиційні, комбінаторні/ фонем. Система фонем української мови.

28. Морфонологія /фономорфологія/ як розділ мовознавства.

29. Чергування в системі голосних фонем /з історичним поясненням/: найдавніші чергування: Е-О /НЕСТИ-НОСИТИ/, О-А /ГОНИТИ-ГАНЯТИ/, І-А /СІДАТИ-САДИТИ/, Е-І /ТЕКТИ-ВИТКАТИ та ін.

30. Чергування О, Е з нульовою фонемою.

31. Чергування О, Е з І, пояснення відхилень від цих чергувань.

32. Фонетичні властивості І, що розвинувся з ħ (ять) .
33. Чергування Й у звукосполученнях РИ, ЛИ з 0, Е.
34. Фонетичні властивості И, що розвинувся з давніх Ы та И;
35. Чергування Е з 0 після шиплячих та Й.
36. Чергування Г-Ж, К-Ч, Х-Ш / І палаталізація/.
37. Чергування Г-З", К-Ц", Х-С"/ ІІ палаталізація;
38. Чергування, які виникли внаслідок давніх сполучень приголосних з ј.
39. Приставні приголосні. Метатеза.
40. Орфоепія як розділ мовознавства. Орфоепічні норми, їх значення та причини порушення.
41. Основні правила української літературної вимови: вимова голосних звуків; вимова приголосних звуків; вимова окремих звукосполучень; вимова слів, засвоєних з інших мов.
42. Графіка як розділ мовознавства .
43. Походження та історичний розвиток письма. Види письма: піктографія, ідеографія, складове та звукове письмо. Форми слов'янського письма.
44. Графіка української мови. Український алфавіт. Співвідношення між буквами та звуками української мови.
45. Апостроф та його вживання. Позначення м'якості приголосних на письмі. Вживання м'якого знака.
46. Українська орфографія як розділ мовознавства.
47. Принципи української орфографії.
48. Написання складних слів.
49. Уживання великої літери.
50. Правопис найуживаніших префіксів та суфіксів.
51. Правопис слів іншомовного походження.
52. Правопис прізвищ і географічних назв.
53. Правила переносу з рядка в рядок. Орфографічні і технічні правила переносу. Графічні скорочення слів.
54. Короткий огляд історичного розвитку української орфографії.
55. Словникове багатство української мови.
56. Слово як основна одиниця лексичної системи. Слово і поняття.

57. Лексичне значення слова. Повнозначні і неповнозначні слова.
58. Однозначні і багатозначні слова.
59. Пряме й переносне значення слова. Типи переносних значень слів: метафора, метонімія. Синекдоха.
60. Омоніми та їх типи. Розмежування явищ омонімії та багатозначності. Пароніми.
61. Синоніми. Типи синонімів. Поняття про синонімічний ряд. Стилiстична роль синонімів.
62. Антоніми. Антонімічні пари. Слова, що не утворюють антонімічних пар. Стилiстична роль антонімів.
63. Лексика сучасної української мови з точки зору її походження та розвитку. Характеристика власне українських слів.
64. Лексичні запозичення з інших мов, їх причини появи. Запозичення зі слов'янських мов. Старослов'янізми.
65. Запозичення з неслов'янських мов, їх основні значення, риси.
66. Українські слова, що ввійшли до словникового складу інших мов світу.
67. Адаптація іншомовних слів в українській мові.
68. Лексика української мови з погляду її вживання.
69. Активна і пасивна лексика. Застарілі слова. Неологізми: загальнонародні та індивідуальні.
70. Склад української лексики з експресивно-стилiстичного погляду.
71. Загальноновживана лексика та лексика обмеженого використання.
72. Поняття про фразеологію як розділ мовознавства. Фразеологізм.
73. Класифікації фразеологічних одиниць.
74. Джерела української літературної фразеології.
75. Розвиток української фразеології
76. Лексикографія як розділ мовознавства. Словник, будова словника.
77. Типи словників.
78. Короткі відомості з історії української лексикографії.

Методичні рекомендації щодо підготовки до екзамену

Екзамен складають студенти за білетами, кожен з яких має 4 питання.

Перше та друге питання теоретичного характеру. Вони є у переліку питань до екзамену, вміщеному вище. Відповідаючи на теоретичні питання, пам'ятайте, що кожне теоретичне положення повинне бути підкріплене прикладом, у викладі матеріалу слід максимально бути конкретним, не відходити від теми й не вживати загальних фраз. Також потрібно звертати увагу на грамотність оформлення написаного.

Третє питання кожного білета екзамену передбачає завдання: **Виконати фонетичний аналіз слова.** Серед пропонованих слів можуть бути такі: *жолудь, ящірка, Єва, батьківщина, займенник, Японія, навманя, півострів, яблунька, півогірка, гедзь, піднебесся, підживлений, задзеркалля, яструб, юнак, трудівник, лицедійство, земляний, єдність, щирість, двоюрідний, надзелень, Ілля, мозаїка, водосховище, пів'ящика, тасмниця, ягнятко, радістю, тьмянний, надвечір'я, пір'їнка, щєбінь, цегляний, подвір'я, трьох'ярусний.*

Фонетичний аналіз слова виконується **за схемою:**

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Проаналізувати склади у слові.
3. Проаналізувати звуки у слові.

Наприклад, так повинен виглядати фонетичний аналіз слова ПРОЛІСОК:

Пролісок – [прол'ісок] – 8 букв, 8 звуків; склад ПРО – прикритий, відкритий, наголошений; склад ЛІ – прикритий, відкритий, ненаголошений; склад СОК – прикритий, закритий, ненаголошений.

Аналіз звуків:

[П] – приголосний, шумний, глухий, губний, проривний, твердий;

[Р] – приголосний, сонорний, передньоязиковий, дрижачий, твердий;

[О] – голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, наголошений;

[Л'] – приголосний, сонорний, передньоязиковий, ясенно-боковий, плавний, м'який;

[І] - голосний переднього ряду високого підняття, нелабіалізований, ненаголошений;

[С] - приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, фрикативний, свистячий, твердий;

[О] - голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений;

[К] - приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий.

Четверте питання білету передбачає завдання:

1. **Пояснити фонетичні явища у словах** (подано 6-7 слів у кожному завданні) . Серед поданих слів можуть бути такі:

1. *Чорнобривий, берег, життя, бджола, мощу, вівса, лицар.*

2. *Ганна, рушниця, сонце, вокзал, не мучся, кривавий - кров, пня.*

3. *Молочний, серце, топлю, можеш, в Америці, гатунку, ніжка.*

4. *Безжальний, саджу, осіб, стояти - стати, пишу, очерет, хтось.*

5. *Кінь, коріння, печі, молоко, плачу, ламати, Ганна.*

6. *Стихнути, вушко, хто, сиджу, вівця, тарілка, гриміти.*

7. *Вівса, рибалити, мощу, бджола, життя, вогонь, їжджу.*

8. *Воджу, друзі, вола, згарище, деревце, дубка, смієшся.*

9. *Зелень, каміння, гончар, списати, дня, вікно, весел - весло, доріжка.*

10. *Зжувати, мороз, женити, вісь, служу, ведмідь, щасливий.*

11. *Розшарітися, студентський, стелити - постіль, тривога, сон, в яблуці, дня.*

12. *Вухо, вінка, ягня, зауважу, на увазі, летіти - літати, дивуєшся.*

13. *Вечеря, кігті, велетень, верблюд, просьба, суша, лебединий.*

14. Графлю, книжка, сільський, молодець, соняшник, бродити - брести, кореня.

15. Нести - носити, у смузї, горіх, злісний, мушка, саджу, куплю.

16. Семен, шістнадцять, умиваєшся, люблю, горіх, звісно, на порозі.

17. Жонатий, містка, ламати, вечеря, вушко, возу, пня.

18. Серце, у вусі, лицар, сиплю, гриміти, воза, краєчок.

19. Пня, зілля, радісний, село, водовоз, вечора, крижаний.

20. Печі, анекдот, якісний, дорога, ведмідь, руці, вузький.

21. Сплю, у книзі, швидкісний, солі, спарити, рушниця, міль.

22. У дусі, вікон, скошений, просьба, срібло, ношу, горіти - зарище.

23. Стихнути, капосний, вівця, сиджу, хтось, єдиний, зжерти.

24. Молочний, проїзний, суша, у горосі, порошити, вокзал.

25. Куплю, саджу, мушка, злісний, нести - носити, ніч, Федір.

Під час виконання завдання щодо аналізу фонетичних явищ у словах ви повинні продемонструвати практичні уміння знаходити й пояснювати чергування, асиміляцію, дисиміляцію, спрощення у словах. Полегшать виконання цього завдання прийоми порівняння даного слова зі словами споріднених мов, добирання до даного іншої граматичної форми чи спільнокореневого. Наприклад, таким може бути виконання першого варіанту пропонованих для аналізу слів:

Чорнобривий – від **брови**, чергування **и//о** в групі **ри//ро**, історичне;

Берег – виняток з чергування **є//і**, група повноголосся –**єре-**. До цього слова можна підібрати також ілюстрації інших чергувань:

Берег-беріжка. Тоді в ньому простежується чергування історичне **є//і** та перша палаталізація **г//ж**.

Життя – давнє слово **житіє-житје**. Асиміляція прогресивна

повна за способом творення тј – тт..

Бджола – давнє бчела. Асиміляція прогресивна часткова за участю голосу: дз.+гл. = дз. + дз.

Мошу - від мостити. Чергування передньоязикових з ј стј-шч.

Вівса – від овес. Чергування історичне о//і, протетичний в.

Лицар – від рицар. Дисиміляція на віддалі регресивна у групах звуків р-р на л-р.

2. **Дібрати антоніми до слів:** (подано 8-9 слів, серед яких є й такі, до яких антонімічної пари не можна дібрати. У такому випадку слід пояснити, чому антонім не добирається. Відсутність пояснення вважається помилкою). Серед поданих слів можуть бути такі: *день, щастя, великий, п'ятнадцять, Відень, старий, мовчати, веселитись, спати, ворог, дружба, семеро, килим.* Прикладом виконання даної вправи є:

День – ніч, щастя – горе, великий – малий, п'ятнадцять – антонім не добирається до числівників, Відень – антоніми не добираються до власних назв. І т.д.

3. **Дібрати синоніми:** (подано 4-5 слів. Слід дібрати синонімічний ряд не менш як на 4-5 слів і визначити його тип). Серед поданих можуть бути слова: *говорити, сильний, відомий, робити, йти.*

4. **Визначити тип омонімів:** (подано 8-9 слів). Слід визначити тип омонімів, вказавши омоформи, омофони й омографи, а також лексичні омоніми. Серед поданих можуть бути омоніми, вміщені у вправах практичного заняття 1.

5. **Визначити принципи правопису, за якими пишуться слова:** (подається 8-10 слів, у кожному з яких прослідковується 2-3 принципи написання). Серед пропонованих можуть бути такі: *книга, земля, літо, завзятість, Молочний Шлях, учениця, бджола, радісний, шістнадцять, студентський, одяга, перемога, щавель, джерело, Каменяр, набік, потри, південь, щасливий, лівша, нероба, кривда, історія, сонце, кума.* Наприклад,

Книга – пишеться за фонетичним правописом.

Земля – е пишеться з морфологічним принципом, **я** – за історичним.

Літо – пишеться за фонетичним принципом.

2 семестр

Лекція 1

Тема Морфеміка. Словотвір

Мета: дати характеристику морфеміці і словотвору як розділам мовознавства, охарактеризувати типи кореневих та афіксальних морфем та основи слова, способи словотворення.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: що є предметом вивчення словотвору та морфеміки, всі структурні частини слова, способи словотвору.

Самостійна робота студентів: з'ясувати питання про функції та типи афіксальних морфем. Опрацювати питання про неморфологічні способи творення слів за енциклопедією “Українська мова”.

Ключові слова: словотвір, морфеміка, корінь, префікс, суфікс, інтерфікс, флексія, морфеми з вільним і зв'язаним значенням, опрощення, пере розклад, нульова морфема, матеріально виражена морфема.

План

1. Словотвір як розділ мовознавства.
2. Морфема. Варіанти морфем (морфи). Основні типи морфем.
3. Кореневі й афіксальні морфеми.
4. Морфеми з вільним та зв'язаним значенням. Матеріально виражені і нульові морфеми.
5. Зміни в морфемній будові слова: опрощення, перерозклад.
6. Словотворчі засоби української мови (суфікси, префікси, інтерфікси, постфікси, афіксоїди).
7. Поняття про похідну й непохідну основи. Твірна основа слова.
8. Способи словотворення в українській мові:
  - А) морфологічні: афіксація /суфіксація, префіксація, суфіксально-префіксальний спосіб/, безафіксний спосіб, основоскладання, абревіація;
  - Б) неморфологічні способи творення слів: лексико-семантичний, лексико-граматичний, лексико-синтаксичний способи.

Література

1. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетр., 1998. – 186 с.

2. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С.254 – 320.
3. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 58 – 68.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Частина І. – К.: ВШ, 1972. – С. 189 – 200.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.1998. – 162 с.
6. Морфемна структура слова / Відп. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. Думка, 1979. – 335 с.
7. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.:Наук. Думка, 1979.
8. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. - К.: Либідь, 1997. – С.103 - 111.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С.342 – 345, 570 - 578.
10. Український правопис. – К.: Наукова думка, 1996. – С.23 - 29.
11. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.190 - 231.
12. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 324 – 366.
13. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.273 - 290.
14. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 109 – 126.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки

До лекції **1** ви повинні поновити знання про структуру слова, знати, що таке корінь, префікс, суфікс, закінчення, уміти розрізняти спільнокореневі слова. Лекція для самостійного опрацювання передбачає підготовку повідомлення про афіксальні морфеми. У шкільному курсі української мови морфемний склад слова розглядається доволі детально, тому вам неважко буде пригадати вивчене зі шкільного курсу.

У повідомленні потрібно висвітлити такі типи афіксальних морфем: префікс, суфікс, постфікс та інтерфікси. Необхідно з'ясувати їх формотворчу та словотворчу роль, обов'язково навести приклади, а також зупинитись на особливостях правопису деяких префіксів та суфіксів.

Ця ж лекція розглядає також способи творення слів української мови. Ви повинні поновити шкільні знання про морфологічні способи творення. Потрібно знати про префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний спосіб творення слів, уміти навести приклад названих способів творення. Для самостійного опрацювання потрібно підготувати повідомлення про неморфологічні способи творення слів. Для цього опрацюйте літературу:

1. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 570 - 578.

2. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.217 - 220.

3. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.273 - 290

4. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я. Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С.272 - 275.

Тезаурус

Морфема – мінімальна структурна одиниця слова, яка є носієм лексичного чи граматичного значення.

Морфеміка як розділ мовознавства досліджує морфемну будову слова, варіанти морфем та особливості їх сполучуваності (від гр. *morphē* – форма).

Морф – це конкретний вияв морфеми у слові, це варіант морфеми.

Кореневі морфеми становлять стрижень слова. Коренева морфема – це корінь слова.

Корінь слова – це спільна для всіх споріднених слів морфема, яка є носієм лексичного значення слова.

Кореневі морфем з вільним значенням (**вільний корінь**) – це корені слів, які в словах виступають як ізольовано, окремо, без інших морфем, так і в поєднанні з іншими морфемами.

Кореневі морфем із зв'язаним значенням (**зв'язаний корінь**) – це морфем, які не можуть уживатися без інших морфем, виступати ізольовано.

Афіксальні морфем становлять значну групу морфем української мови. Сюди належать префікси, суфікси, флексії, постфікси.

Префікс (з лат. *praefixum* – прикріплений спереду) – це морфема, що стоїть перед коренем і має формотворче або словотворче значення.

Суфікс (з лат. *suffixum* – підставлений) – це афіксальна морфема, що стоїть після кореня і служить для творення нових слів або граматичних форм слова.

Флексія (з лат. *flexio* - згинання, перехід, закінчення) – це морфема, яка служить для вираження граматичного значення слова, наявна тільки у змінюваних словах. Незмінювані слова флексії не мають.

Матеріально виражена флексія має мовне (звукове) вираження у слові: пол-Е.

Нульова флексія - це закінчення, що не має мовного вираження, але у певних граматичних формах слова вона набуває матеріального вираження: ліс-0 – ліс-И.

Постфікс (з лат. *post* – після і *fixum* - прикріплений) – це афіксальна морфема, що приєднується до цілого слова: вчитиСЯ.

Інтерфікс (з лат. *Inter* + *fixum* – прикріплений між) – це сполучний елемент, що служить для зв'язку структурних частин складних слів: лісОстеп.

Основа слова – це незмінна частина слова, яка виражає лексичне значення слова.

Непохідна основа – це основа, до якої входить тільки корінь слова.

Похідна основа – це основа слова, яка має в своєму складі, крім кореня, афікси .

Твірна основа – це основа, від якої твориться слово.

Перерозклад – це переміщення межі між морфемами слова.

Опрощення полягає в тому, що у слові морфемні зрощуються, внаслідок чого морфемна структура слова стає простішою.

Словотвір – це розділ мовознавства, що вивчає засоби і способи творення слів у мові. Інша назва – дериватологія (з лат. *Derivation* від *derivo* –відводжу, утворюю).

Словотвірна структура слова - це твірна (мотиваційна) основа та словотвірний засіб, за допомогою якого дане слово твориться.

Словотвірний тип - це схема побудови, творення слів певної частини мови. Слова, що належать до одного й того ж словотвірного типу, мають три спільні ознаки:

1) належність твірної основи до однієї і тієї ж частини мови;

2) наявність одного й того самого словотвірного засобу, скажімо, суфікса чи префікса, за допомогою якого твориться слово;

3)спільне словотвірне значення, Тобто, наявність спільності у лексичному значенні слів однієї частини мови.

Морфологічні способи словотвору:

Префіксальний спосіб творення слів полягає в додаванні префікса до твірної основи.

Суфіксальний спосіб творення слів полягає в додаванні до твірної основи суфікса

Суфіксально-префіксальний спосіб полягає в одночасному додаванні до твірної основи суфікса і префікса.

Постфіксальний спосіб полягає у приєднанні до цілого слова постфікса.

Безафіксний спосіб словотворення - творення слів шляхом відкидання від твірної основи афіксів (здебільшого суфіксів).

Основоскладання як спосіб творення складних слів полягає у поєднанні основ кількох (переважно двох) слів.

Абревіація (італ.*abbreviatura*, з лат.*brevis* - короткий) полягає у поєднанні початкових звуків, назв початкових літер чи початкових частин слів в одне складне слово (іменник).

Неморфологічні способи словотвору:

Лексико-синтаксичний спосіб творення полягає в тому, що нові слова творяться в результаті злиття (зрощення) в одне слово двох або більше самостійних слів: *перекотиполе*.

Лексико-семантичний спосіб творення - це використання існуючих у мові слів для означення нових предметів чи понять: *вул. Тиха, коваль / Коваль (прізвище)*.

Морфолого-синтаксичний - це виникнення нових слів внаслідок переходу їх з однієї частини мови в іншу, як-от:

1) **Субстантивация** – це явище переходу інших частин мови в іменники: *черговий учень / черговий* – відповідно прикметник / іменник.

2) **Пронімінація** – це перехід інших частин мови у займенники: *один = якийсь, другий = інший*.

3) **Ад'єктивация** - перехід інших частин мови (здебільшого дієприкметників) у прикметники.

4) **Вербалізація** - перехід інших частин мови у дієслово.

Лекція 2

Тема Граматика. Морфологія. Іменник

Мета: дати характеристику граматиці як розділу мовознавства, опрацювати питання про граматичне значення слова, основні поняття граматики, засоби і способи вираження граматичних значень слів, принципи традиційної класифікації частин мови, дати характеристику іменнику як частині мови, розглянути лексико-граматичні категорії іменника.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: значення основних граматичних понять, мати поняття про граматичне значення слова, його способи та засоби вираження, принципи традиційної класифікації частин мови, основні явища переходу однієї частини мови в іншу, значення та основні граматичні ознаки іменника, лексико-граматичні категорії іменника.

Самостійна робота студентів: 1) з'ясувати питання про взаємозв'язки понять граматична форма та граматична категорія, про перехід одних частин мови в інші і підготувати відповідне повідомлення. 2) з'ясувати питання про збірні та речовинні іменники, 3) підготувати повідомлення про перехід іменників – назв абстрактних предметів у назви конкретних предметів і навпаки.

Ключові слова: граматика, граматичне значення слова, граматична форма, граматична категорія, спосіб вираження граматичного значення, засіб вираження граматичного значення; морфологія, частина мови, іменник, категорія істот – неістот, категорія власних, загальних назв, категорія іменників - назв конкретних об'єктів-абстрактних понять.

План

1. Граматика як розділ мовознавства. Морфологія та синтаксис як розділи граматики.
2. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія.
3. Граматичне значення слова у його відношенні до лексичного значення. Способи вираження граматичних значень слів.
4. Засоби вираження граматичних значень слів.
5. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові.
6. Повнозначні (самостійні) та неповнозначні (службові) частини мови. Вигуки як окремих розряд слів.
7. Перехід слів з однієї частини мови в іншу.
8. **Іменник** як частина мови. Значення іменника, його морфологічні ознаки і синтаксична роль.
9. Лексико-граматичні розряди іменників: власні, загальні назви; іменники – назви істот і неістот; іменники з конкретним та абстрактним значенням; збірні іменники, іменники з речовинним значенням, одиничні іменники.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 50 – 74.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови : Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С.6 - 93.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 52-75.
4. Вихованець І.Р., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – С.44 – 120.
5. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С.255 –256, 305-365.

6. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Частина I. – К.: ВШ, 1972. – С.181 — 189, 200-249.
7. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова.: Морфологія. – К.: Вища школа, 1993. – С.3 - 107.
8. Олійник О., Шинкарук В., Гребницький Г. Граматика української мови. – К.: Кондор, 2008. – С. 12 – 66.
9. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – С. 194 – 222.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32 – 137.
11. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 111 – 134.
12. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 7 – 8, 70 – 74, 79 – 80, 102 – 105, 108 — 109, 201 – 202, 223, 347-348, 510 – 511, 728 – 730.
13. Український правопис: 5-е вид., стереотипне. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 60 – 80, параграфи 44 - 66.
14. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.231 — 305.
15. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 367 – 375, 432 – 502.
16. Юносова В. Родовий відмінок однини іменників чоловічого роду другої відміни // Дивослово. – 2002. - № 4. – С. 9 – 12.
17. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 273 – 275, 293 – 335.
18. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.127 – 173.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки

До цієї лекції ви повинні відновити шкільні знання про такі категорії: рід, число, відмінок, час, особа, а також вміти визначити ту чи іншу частину мови та вказати, як вони змінюються.

Варто повторити питання про лексичне значення слова з курсу лексикології (матеріал першої лекції другого курсу). Це

полегшить опрацювання питання про зіставлення лексичного та граматичного значення слів.

До цієї лекції варто також освіжити знання про власні та загальні назви, іменники-назви істот та неістот, а також повторити зі шкільного курсу мови відомості про іменник як частину мови, що означає предмет.

Для виконання самостійної роботи особливо стане у нагоді використання джерел за номерами 2,4,6,8, 9, 16.

Доречним буде, якщо ви, наводячи приклади, звернетесь до підручників з рідної мови і випишете приклади з текстів, призначених для опрацювання у школі дітьми 1-4 класів.

До питання 6 необхідно відновити шкільні знання про поділ слів на частини мови, вміти відповісти на питання, що таке іменник, яку синтаксичну роль він може виконувати у реченні.

На самостійну роботу виноситься питання про перехід однієї частини мови в іншу. Для виконання цього завдання спочатку опрацюйте літературу:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Граматика української мови. Морфологія К.: Либідь, 1993. – С. 138-141, 255-270.

2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. - К.: Пульсари, 2004. – С. 26-27.

3. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С.347 - 348.

Готуючи повідомлення на практичне заняття, необхідно не тільки викласти теоретичні засади даного питання, а й кожне теоретичне положення підкріпити прикладами. Приклади можна добирати як самостійно, так і виписувати з художньої літератури.

Особливо доречним буде, якщо звернетесь до підручників з рідної мови і випишете приклади з текстів, призначених для опрацювання у школі дітьми 1-4 класів.

Тезаурус

Граматика - це розділ мовознавства, що вивчає слова у їх зв'язках з іншими словами, закономірності й закони побудови слів, їх поєднання у словосполучення та речення.

Лексичне значення - це значення, що передає реальний зміст слова, тобто співвідносність звукового складу з тим уявленням,

поняттям, яке закріплене за ним суспільною практикою носіїв мови.

Граматичне значення - це додаткове значення слова, що становить мовний зміст його як граматичної одиниці і виражає вияв названого словом факту через зв'язки з іншими словами.

Граматична форма слова - це мовні засоби вираження граматичних значень слів.

Граматична форма становить собою сукупність граматичних значень. Граматичні значення слова у єдності становлять граматичну форму. Сукупність граматичних форм входять в ту чи іншу **граматичну категорію**.

Синтетичний спосіб (від гр. *synthesis* - з'єднання) полягає в тому, що граматичні значення слова виражаються засобами, що є у межах одного й того самого слова: перемог- А (Н.в., жін.рід, одн.), перемог-И (Р. в., жін.рід, одн.), перемог-ОЮ (О.в., жін.рід, одн.),

Аналітичний спосіб (від гр. *analysis* - роз'єднання) полягає в тому, що граматичне значення слова передається засобами, які перебувають за межами даного слова, тобто за участю допоміжних слів: НЕХАЙ здобуде, БІЛЬШ приємний.

Граматичні значення слів виражаються такими мовними **засобами**:

1. **Флексія**. Закінчення слів в українській мові можуть служити засобом для вираження різних граматичних значень.

2. **Афікси** (префікси та суфікси). В українській мові префікси і суфікси відіграють в основному словотворчу роль - служать засобом творення нових слів. Однак є префікси і суфікси, які виступають засобом вираження граматичного значення слова.

3. **Службові слова** (прийменники, сполучники, зв'язка, частки) виступають виразниками граматичних значень тих слів, до яких приєднуються.

4. **Наголос**. Роль наголосу як засобу вираження граматичних значень досить обмежена, оскільки він є виразником граматичних значень тільки у поєднанні з флексією.

5. **Чергування звуків** у коренях слів (внутрішня флексія) виступає допоміжним засобом вираження граматичних значень.

6. **Суплетивізм** (від *suppletivus* - доповнювальний) полягає в утворенні граматичних форм одного й того ж слова за допомогою різних, неспоріднених основ.

7. **Порядок слів** як засіб вираження граматичних значень не є типовим і в українській мові відіграє допоміжну роль. Він трапляється у випадках, коли слова з різним граматичним значенням вжиті у реченні з однаковими засобами вираження цих значень.

Морфологія (від гр. *morphe* - форма та *logos* - наука, слово, поняття) - це розділ граматики, який вивчає будову слів і зміни їх форм.

Частина мови - це лексико-граматичний розряд слів, якому властиві три єдині ознаки: спільність лексичного значення, наявність однакових граматичних категорій, здатність виконувати одні й ті ж синтаксичні функції.

Повнозначні частини мови - це слова, що означають предмети, ознаки, дії, числа. Їм властива наявність як лексичного, так граматичного значень.

Неповнозначні (службові) частини мови - це лексично несамостійні слова, які служать для вираження граматичних відношень, відтінків значень та утворення граматичних форм слів.

Ад'єктивація - перехід інших частин мови (здебільшого дієприкметників) у прикметники.

Вербалізація - перехід інших частин мови у дієслово.

Іменник

Іменник – це повнозначна частина мови, яка має значення предметності, вираженої в категоріях роду, числа та відмінка.

Спільною лексичною особливістю іменників є їх здатність називати предмети, істоти, явища, поняття.

Для всіх слів, що належать до класу іменників, властиві спільні морфологічні особливості: граматичні категорії роду, числа і відмінка.

Синтаксичні особливості іменника полягають у його здатності найчастіше виконувати синтаксичні функції підмета, додатка, обставини.

Лексико-граматичні категорії об'єднують іменники за двома ознаками: за спільністю їх лексичних значень та за спільністю засобів їх формального вияву.

Поділ іменників **на власні і загальні назви** ґрунтується на властивостях іменника називати предмети, що можуть перебувати в ряді однорідних, та позначати індивідуальні назви.

Лексичним показником цієї категорії є вирізнення індивідуальних назв з назв таких об'єктів, що можуть перебувати в ряді однорідних.

Граматичним показником категорії власних та загальних назв виступають форми числа. Власні назви мають здатність виступати у тільки одній формі числа. Загальні назви мають обидві форми числа.

Збірні іменники означають сукупність однорідних предметів, що сприймаються як неподільне ціле: *біднота, дорожнеча*. Збірні іменники мають тільки однину.

Категорія **назв істот-неістот** об'єднує іменники за властивістю називання живого і неживого.

Лексичним показником цієї категорії є уявлення про живе і неживе, відбите у граматиці.

До істот належать назви живого в довіллі, до назв неістот – назви неживого.

Граматичним показником категорії назв істот-неістот в українській мові є форма знахідного відмінка.

У **назвах істот** іменники чоловічого роду однини та в усіх формах роду множини мають форму **знахідного відмінка, який збігається з родовим відмінком**:

У **назвах неістот** іменники чоловічого роду однини та усі форми роду іменників множини **форму знахідного відмінка мають таку ж, як називний**.

Категорія **конкретних та абстрактних назв**.

Лексичний аспект цієї категорії полягає у пізнаваності людиною об'єктів реальності за допомогою органів чуття.

До іменників з **конкретним значенням** належать ті, що означають істоти, явища, предмети, що пізнаються за допомогою органів чуття. Іменники з **абстрактним значенням** означають поняття, які людина не може сприймати безпосередньо за допомогою органів чуття, а усвідомлює їх завдяки абстрактному мисленню

Граматичним показником цієї категорії є форми числа.

Іменники з конкретним значенням мають обидві форми числа: *рука-руки, ластівка – ластівки, гриб – гриби*.

Іменники з абстрактним значенням не здатні мати обидві форми числа.

Речовинні іменники означають речовину, що підлягає поділу на частини, які можна виміряти, а не полічити.

Граматичною особливістю цих іменників є здатність їх виступати **тільки в одній формі числа** – переважно в однині: *м'ясо, молоко*, значно рідше – в множині: *дрова, парфуми*.

Тема Іменник.

Категорія роду та числа іменника.

Категорія відмінка іменника

Мета: розглянути граматичні категорії іменника: рід та число, відмінок, розглянути поділ іменників на відміни, з'ясувати питання про особливості відмінювання іменників.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: особливості вияву категорії роду в іменниках-назвах істот та неістот, категорію числа іменників та її особливості, значення відмінків іменника, поділ іменників на відміни та групи, особливості відмінювання іменників.

Самостійна робота студентів: 1) підготувати повідомлення: «множинні іменники», «визначення роду в невідмінюваних іменниках» 2) правопис відмінкових закінчень іменників другої, третьої, четвертої відміни. Правопис відмінкових закінчень іменників поза відмінами.

Ключові слова: категорія роду іменника іменники спільного роду, категорія числа іменника, множинні іменники, категорія відмінка іменника, відміни іменників, групи іменників за твердістю / м'якістю основ, поділ іменників на відміни і групи, субстантивація.

План

1. Категорія роду іменника, її морфологічне, лексичне та синтаксичне вираження. Іменники спільного роду.

2. Категорія числа, її значення та граматичне вираження. Залишки форм двоїни в сучасній українській мові.

3. Іменники, що мають обидві форми числа: одну і множину.

4. Іменники, що вживаються тільки в однині. Іменники, що вживаються тільки в множині.

5. Категорія відмінка іменника. Відмінкова система сучасної української мови.

6. Поділ іменників на відміни. Іменники, що знаходяться поза відмінами.

7. Відмінювання іменників першої відміни.

8. Відмінювання іменників другої відміни.
9. Відмінювання іменників третьої відміни.
10. Відмінювання іменників четвертої відміни. Невідмінювані іменники.
11. Відмінювання іменників, які мають тільки форму множини.
12. Відмінювання іменників прикметникової форми.
13. Словотвір іменників. Продуктивні способи творення іменників.
14. Субстантивація.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 16 – 93.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 52-75.
3. Вихованець І.Р., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – С.44 – 120.
4. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С. 320 – 365.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української мови. - Частина 1. – К.; Вища школа, 1972. – С. 204 – 249.
6. Леонова М.В. Сучасна українська мова: Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – С. 20 – 107.
7. Леонова М.В. Сучасна українська мова: Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – С. 20 – 107.
8. Олійник О., Шинкарук В., Гребницький Г. Граматика української мови. – К.: Кондор, 2008. – С. 12 – 66.
9. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – С. 194 – 222.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32 – 137.
11. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 114 – 134.
12. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 7 – 8, 70 – 74, 79 – 80, 201 – 202, 223, 510 – 511, 728 – 730.

13. Український правопис: 5-е вид., стереотипне. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 60 – 80, параграфи 44 - 66.
14. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000 – С. 244- 305.
15. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 375 – 405, 432 – 502.
16. Юносова В. Родовий відмінок однини іменників чоловічого роду другої відміни // Дивослово. – 2002. - № 4. – С. 9 – 12.
17. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 299 – 335.
18. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.141 -173.

Додаткова література

1. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. – Донецьк, 1996.
2. Загнітко А.О. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. - №2. – С. 62 – 67.

Методичні рекомендації щодо самопідготовки

До цієї лекції необхідно повторити матеріал про рід, число та відмінки іменників. Потрібно звернутись до шкільного курсу української мови, або до будь-якого довідника для вступника і відновити відомості про відмінки та питання, на які вони відповідають, а також про відміни і групи іменників. Для підготовки завдання для самостійної роботи варто використати джерела зі списку літератури на номерах 2,4,5,6,15, особливо принагідним стане «Український правопис» (у списку літератури під номером 13).

Тезаурус

Для іменників – назв **істот** категорія роду є **лексико-граматична**: вона пов'язана з лексичним значенням іменника і виявляє себе за статевою належністю істот, позначуваних іменниками. З **граматичної** точки зору ця категорія виявляє себе за допомогою закінчень.

Крім закінчень, у назвах істот рід виявляє себе такими граматичними засобами:

1. Суплетивізм: *батько - мати.*

2. Суфіксація: *учитель - учителька.*

3. Синтаксичний зв'язок між словами. У таких іменниках, як, наприклад, *педагог, професор, біолог, інженер, географ, психолог* та ін., рід встановлюється за формами роду залежних від іменника слів або інших слів контексту.

В іменниках-назвах неістот категорія роду іменників реалізується як **суто граматична**, яка не пов'язана з лексичним значенням слова.

В українській мові існує група іменників так званого **спільного роду**. Це назви істот, рід котрих визначається залежно від статі істоти, яку називає іменник.

У **невідміюваних** іменниках категорія роду набуває вираження за рахунок узгодження прикметників, займенників і дієслів з цими іменниками: *віртуозний маестро, швидко таксі.*

Категорія числа означає кількісний вияв того, що позначається іменником.

В сучасній українській мові існує дві форми числа – **однина і множина**. Існувала ще третя форма числа – **двоїна** - для означення предметів, складених з двох однакових частин, або на означення двох предметів чи істот.

Категорія відмінка – це граматична категорія, що виражає відношення іменника до інших членів речення і тим самим вказує на його синтаксичну функцію.

Зміна іменника за відмінками називається **відмінюванням**. Іменник має струнку систему словозміни. Словозміна – це творення відмінкових форм іменника, це система відмінкових форм іменника.

Відміни – групи іменників, які об'єднуються за системою відмінкових форм.

Перша відміна – це іменники жіночого, чоловічого та спільного роду з закінченням у називному відмінку однини **-а, -я**: *Катря, мама, пісня.*

Іменники першої відміни за твердістю-м'якістю кінцевих приголосних основи поділяються на групи.

Тверда група – це іменники, що закінчуються на **-а** і мають кінцевий приголосний основи **твердий**: *перемога, каліка, дружина, Микола, Микита.*

М'яка група – це іменники з закінченням **-я** і з кінцевим приголосним основи **м'яким**: *суддя, Ілля, надія, пісня*.

Мішана група – це іменники, що мають закінчення **-а** та кінцевий основи **шиплячий**: *миша, межа, круча, вельможа, вежа, гуца, сажка, душа*.

Друга відміна – це іменники:

а) чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення (*день, плац, став*) та закінчення **-о** (*батько, Дніпро*);

б) середнього роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-о, -е, -я** (крім тих, що в непрямих відмінках набувають суфіксів **-ат-, -ят-, -ен-**): *село, добро, значення, весілля, серце*;

в) середнього роду з суфіксами **-ищ(е), -иськ(о)**: *ножище, вітрисько, дівчисько*.

Іменники другої відміни поділяються групи – за твердістю м'якістю кінцевого приголосного основи.

Тверда група - це іменники:

чоловічого роду – з закінченням **-О, -Ø** та кінцевим твердим приголосним основи: *лан, палац, успіх, Петро*; а також переважна більшість іменників на **-р**: *вир, вихор, відвар, сир, двір, звір, комар, снігур* (хоч: *звірі, комарі, снігурі*) та усі іменники іншомовного походження на **-ер, -ір, -ор, -ур** і з постійно наголошеними суфіксами **-ар(-яр), -ир**: *інженер, майстер, директор, професор, базар, гектар, гіпюр, абажур, ювіляр, футляр, командир, пасажир*;

середнього роду – з закінченням **-о**: *добро, тепло, вікно, коло, місто, ручисько, село, пальто*.

М'яка група – це іменники:

чоловічого роду – з закінченням **-О, -Ø** та кінцевим м'яким приголосним

основи: *біль, учитель, Іванцьо, Бенедьо*; частина іменників на **-ар, -ир**, які в однині мають наголос на корені: *бондар-бондаря, козир-козира, лікар-лікаря, писар-писаря*; а також іменники на **-р**, у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *буквар - букваря, інвентар – інвентаря, календар – календаря, секретар – секретаря, проводир – проводиря, пухир – пухиря*;

середнього роду – з закінченням **–е, –я**: *горе, збіжжя, весілля, знаряддя, сонце, поле, пір'я, обличчя.*

Мішана група

Сюди належать іменники:

чоловічого роду, які мають закінчення **-Ø** в називному відмінку однини та кінцевий шиплячий основи: *дош, сторож, меч, товариш, прохач*; іменники на **–яр** (на означення назв людей за родом діяльності), у яких при відмінюванні наголос переходить з суфікса на закінчення : *вугляр – вугляра, каменяр – каменяра, піснар – пісняра*, але *лікар – лікаря*(м'яка група);

середнього роду – з кінцевим шиплячим приголосним основи та закінченням **–е** у назинному відмінку однини: *ложе, плече, явище, бабище, ножище, носище.*

Третя відміна – це іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення: *вість, любов, печаль, річ, розкіш, тінь*, а також слово *мати*, в якому в непрямих відмінках з'являється суфікс **–ер-: матері**.

Іменники третьої відміни на групі не поділяються.

Четверта відміна – це іменники середнього роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **–а, –я** і в непрямих відмінках набувають суфіксів **–ат, –ят-, –ен-: дівча – дівчати, теля – теляти, ім'я – імені**.

Іменники четвертої відміни на групі не поділяються.

Іменники, що перебувають поза відмінами, - це іменники:

1. Іншомовного походження на **–о, –е, –і, –а, –у**, що не відмінюються: *бюро, тюре, ампула, таксі, рагу*.

2. Множинні іменники: *ножиці, кури, гуси, люди, лінощі*.

3. Іменники так званої прикметникової форми (прикметники, які перейшли в розряд іменників): *пальне, придане, наречена, вартовий*.

4. Жіночі прізвища на приголосний та **–о**: *Ганна Шевченко, Ольга Голуб*.

5. Ініціальні аббревіатури: *СБУ, НАНУ, ОУН*.

Іменники творяться за допомогою усіх способів словотворення. З них найбільш продуктивними є суфіксація та основоскладання.

Суфіксація

За функціями іменникові суфікси поділяються на дві групи:

а) суфікси, що служать для творення іменників з новим значенням;

б) суфікси, що творять іменники з новим відтінком значення.

Префіксація

Префіксальний спосіб творення для іменників є малопродуктивним. Іменники з новим значенням найчастіше творяться за допомогою таких префіксів: **пра-: прмова; па-: пагорб, пасинок; су-: суміш, сузір'я; уз- : узлісся, узгір'я.**

Безафіксний спосіб

Це малопродуктивний для іменників спосіб творення. За допомогою нього творяться іменники:

а) від дієслів: **наказувати – наказ, поділяти – поділ, написати – напис;**

б) від прикметників: **молодий – молодь, зелений – зелень, блакитний – блакить.**

Основоскладання

Це продуктивний для іменників спосіб творення.

Іменники творяться такими конструкціями основ:

- 1) ІМЕННИК+ІМЕННИК: **електромеханік;**
- 2) ІМЕННИК +ДІЄСЛОВО: **сталевар, винороб;**
- 3) ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК: **суходіл, босоніжка;**
- 4) ЧИСЛІВНИК+ ІМЕННИК: **тисячоліття, століття;**
- 5) ЗАЙМЕННИК + ІМЕННИК: **самосуд, собівартість;**
- 6) ПРИСЛІВНИК + ДІЄСЛОВО: **скоропис, тихохід.**

Абревіація

За допомогою абревіації творяться в основному тільки іменники. Продуктивними є часткові абревіатури, утворені конструкцією **ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК: міськрада, зав кафедри, медучилище, автомашинна, спецрада.** Складовий та змішаний тип абревіатур менш продуктивний.

Субстантивіація (від лат. *substantivum*– іменник) – це перехід інших частин мови в іменник.

Найчастіше субстантивуються іменні частини мови: прикметники, числівники, займенники та дієприкметники, а також прислівники.

Лекція 3

Тема Прикметник. Числівник. Займенник

Прикметник

Мета: дати загальну характеристику прикметника як частини мови, розглянути розряди прикметника та ступені порівняння якісних прикметників, розглянути повні та короткі, стягнені та нестягнені прикметники, визначити риси відносних та присвійних прикметників, вивчити особливості відмінювання прикметників, їх творення.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: значення та граматичні особливості прикметника як частини мови, розряди прикметників, їх морфологічні риси, ступені порівняння, короткі, повні, стягнені та нестягнені форми прикметників, їх особливості уживання, відмінювання та основні способи творення.

Самостійна робота студентів: з'ясувати за тлумачним словником основні значення прикметників, що означають масті тварин. Опрацювати питання про короткі форми прикметників. Законспектувати з «Українського правопису» питання про правопис відмінкових закінчень прикметників.

Ключові слова: прикметник, розряд прикметника, якісні, відносні, присвійні прикметники, вищий, найвищий ступінь порівняння, повна, коротка, стягнена, нестягнена форма прикметника, присвійні прикметники, відносні прикметники, тверда, м'яка групи відмінювання прикметника, мішаний тип відмінювання, творення прикметника.

План

1. Значення прикметника як частини мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Синтаксичні функції прикметника.

2. Семантичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні прикметники. Перехід відносних прикметників у якісні, присвійних – у відносні і якісні.

3. Якісні прикметники, їх ознаки.

4. Ступені порівняння якісних прикметників. Якісні прикметники,

які не утворюють ступенів порівняння.

5. Стягнені і нестягнені форми прикметників. Повні і короткі форми якісних прикметників. Походження повних і коротких форм прикметників. Стилiстичне використання повних і коротких форм прикметників.

6. Відносні прикметники.

7. Присвійні прикметники.

8. Відмінювання прикметників.

9. Прикметники твердої і м'якої групи. Відмінювання прикметників на -ЛИЦІЙ.

10. Творення прикметників.

11. Перехід дієприкметників у прикметники.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 93 - 141.

2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – С. 121 – 150.

3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 153 – 185.

4. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – С. 56 – 123.

5. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С. 365 - 378.

6. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 79 - 86.

7. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української мови. - Частина 1. – К.: Вища школа, 1972. – С. 249 – 278.

8. Леонова М.В. Сучасна українська мова: Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – С. 107 - 127.

9. Олійник О., Шинкарук В., Гребницький Г. Граматика української мови. – К.: Кондор, 2008. – С.67 – 90.

10. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 457 – 458, 488 – 490, 609 - 611.

11. Український правопис: 5-е вид., стереотипне. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 80 - 83.

12. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 306 - 332.

13. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 405 – 416, 432 – 502.

14. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 335 - 351.

15. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.174 – 194.

Тезаурус

Прикметник - самостійна частина мови, що виражає ознаку, якість, властивість чи риси предмета безпосередньо або через зв'язки з іншими предметами. Прикметники відповідають на питання **який?, чий?**

Розряди прикметників за значенням:

1. Якісні прикметники виражають безпосередню ознаку предмета, яка у порівнянні з ознакою іншого предмета може виявлятися меншою чи більшою мірою: *приємний – приємніший, смачний – смачніший.*

2. Відносні прикметники виражають стабільні щодо міри й інтенсивності вияву ознаки через відношення одного предмета до іншого: *дерев'яний, будинковий, земляний.*

3. Присвійні прикметники виражають ознаки предмета за належністю його істоті. Вони відповідають на питання **чий?** і означають, як і відносні, стабільні щодо міри та вияву ознаки: *батьків лист, заячі вуха.*

Звичайний ступінь порівняння якісних прикметників означає ознаку предмета без порівняння: *зелене листя, радісний день.*

Вищий ступінь виражає ознаку, виявлену більшою мірою, ніж прикметника у звичайному ступені порівняння: *веселіший танок, радісніші новини.*

Найвищий ступінь порівняння якісних прикметників означає ознаку, виявлену найінтенсивніше.

Форми суб'єктивної оцінки передають емоційно-експресивну (позитивну чи негативну) оцінку якості (ознаки).

Повні стягнені форми – це прикметники жіночого, середнього роду та множини з закінченнями у називному відмінку **-а, -е, -і: весела, веселе, веселі.**

Повна нестягнена форма властива називному відмінку однини тільки прикметників чоловічого роду: **чорний**, її показником є закінчення **–ая, -ую, -ес, -ії** для жіночого, середнього роду та множини.

Короткі форми прикметників – це прикметники без закінчення. Вони вживаються лише у формі називного відмінка однини чоловічого роду паралельно з повними формами прикметників: **зелений//зелен.**

Прикметники твердої групи в називному відмінку однини мають закінчення **–ий, -а, -е** і кінцевий твердий приголосний основи: **старий, добра, веселе.**

Прикметники м'якої групи у називному відмінку мають закінчення **–ий, -я, -є** і м'який кінцевий приголосний основи: **задній, дальня, ближнє.**

Прикметники на **–лиций** (н-д, *білолиций, круглолиций*) належать до **мішаної групи.**

Числівник

Мета: розглянути морфологічні риси числівника, його місце серед інших частин мови, їх розряди уживання та відмінювання.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: визначення числівника як частини мови, особливості граматики числівника, основні етапи розвитку українського числівника, розряди числівника за значенням, їх відмінювання та уживання.

Самостійна робота студентів: з'ясувати за словником значення давніх одиниць міри, ваги тощо, які трапляються в казках для дітей. Опрацювати питання про правопис відмінкових закінчень числівників.

Ключові слова: числівник, кількісні, порядкові числівники; власне кількісні, означено кількісні, неозначено кількісні числівники; дробові, збірні числівники.

План

1. Числівник як частина мови. Розмежування числівників та інших слів із значенням кількості.
2. Шлях розвитку числівника.
3. Морфологічні ознаки і синтаксична роль числівника.
4. Розряди числівників за значенням.

5. Групи числівників за будовою (структурним складом).
6. Відмінювання числівників.
7. Правопис числівників.

Література

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. - 241 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 142-157.
3. Городенська К.Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови // Мовознавство. – 1978. - №4. – С.18 – 21.
4. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С.378 – 393.
5. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 86 – 90.
6. Івченко М.П. Числівники української мови. – К.: Вид-во Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1955. – 143 с.
7. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова.: Морфологія. – К.: Вища школа, 1993. – С. 128 - 144.
8. Олійник О., Шинкарук В., Гребницький Г. Граматика української мови. – К.: Кондор, 2008. – С. 91 – 115.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 727 - 728.
10. Український правопис. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 84 – 86 (пар. 70 – 71).
11. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 333 – 349.
12. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 417 – 425, 432 – 502.
13. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 351 – 361.
14. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 194 – 209.

Тезаурус

Числівник – це самостійна частина мови із значенням кількості або порядку предметів при лічбі.

Розряди числівників за значенням:

І. Кількісні:

- **Власне кількісні** числівники означають точно окреслене число або кількість, виражену в цілих одиницях: *десять груш, двадцять днів.*

- **Збірні** числівники означають кількість об'єктів як неподільну сукупність істот чи неістот: *троє, п'ятеро, дванадцятєро*.

- **Дробові** числівники означають точно окреслену кількість, виражену в дробових одиницях. За будовою вони становлять поєднання кількісних числівників з порядковими: *п'ять восьмих, дві шостих*.

- **Неозначено-кількісні** числівники означають нефіксовану кількість або таку, що неточно окреслена: *кількадесят, чимало*.

II. Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі. Вони відповідають на питання: *котрий, котра, котре, котрі? : друга година*.

Розряди числівників за будовою:

1) **прості** числівники мають один корінь: *п'ять, сім*.

2) **складними** називаються числівники, що складаються з двох коренів, але становлять одне слово: *шістсот, двохсотий, кільканадцять*.

3) **складеними** називаються числівники, утворені поєднанням кількох простих та складних числівників: *сто чотирнадцять, триста двадцять п'ять*.

Система словозміни числівника є неоднорідною.

Числівники в українській мові мають декілька типів відмінювання.

1. Числівник **один** відмінюється за окремим типом відмінювання:

Н.	один, одна,	одне (одно),	одні
Р.	одного, одної (однієї)	одного,	одних
Д.	одному, одній,	одному,	одним
З.	одного, одну,	одного,	одних
О.	одним, одною (однією),	одним,	одними
М(на)	одному, одній,	одному,	одних

Числівник **один, одна, одне(одно), одні** узгоджується з іменниками в роді, числі і відмінку. У називному відмінку однини у середньому роді вживаються паралельні форми **одне-одно**, у непрямих відмінках цей числівник має закінчення прикметника твердої групи; у жіночому роді властиві паралельні форми: у родовому відмінку: **одної-однієї** та в орудному: **одною-однією**.

2. Числівники **два, три, чотири** відмінюються за однаковим типом відмінювання:

Н. два   три   чотири
Р. двох   трьох   чотирьох

3. як Н. або Р.

О. двома   трьома   чотирма
М. двох   трьох   чотирьох

Числівник **два** має розрізнення форм роду тільки в називному відмінку: *два яблука, два олівці, дві сливи*.

При числівниках **два, три, чотири** іменники уживаються у називному множини. Іменники, у яких в однині та в множині наголос змінюється, у сполученні з числівниками **два, три, чотири** мають форму називного множини, а наголос родового однини: *дві сестри, три дуби, чотири віці*. У непрямих відмінках вони узгоджуються з формами іменників: *двома студентами, трьом завданням*.

3. За окремим типом відмінюються числівники від **п'ять до двадцять** та **тридцять, п'ятдесят – вісімдесят**:

Н. п'ять	шість	сім
Р. п'яти / п'ятьох	шести / шістьох	семи / сімох
Д. п'яти / п'ятьом	шести / шістьом	семи / сімом
3.	як Н. або Р.	
О. п'ятьма / п'ятьома	шістьма / шістьома	сьома / сімома
М. (на) п'яти / п'ятьох	шести / шістьох	семи / сімох

Зверніть увагу на чергування голосних у відмінкових формах числівників 6, 7, а також 8.

Ці числівники не мають категорії числа і роду. У числівниках на означення десятків відмінюється тільки друга частина:

Н. сімдесят
Р. сімдесяти / сімдесятьох
Д. сімдесяти / сімдесятьом
3. як Н. або Р.
О. сімдесятьма / сімдесятьома
М. (на) сімдесяти / сімдесятьом

Числівники цього типу у називному відмінку вимагають іменників у формі родового множини: *дев'ять пальців, одинадцять*

зошитів; в інших відмінках числівники узгоджуються з іменниками: **п'ятьма учнями, на шістьох автомобілях.**

За таким же типом відмінюються неозначено-кількісні числівники **кільканадцять, кількадесят, кілька.**

4. Числівники **сорок, дев'яносто, сто** відмінюються за одним типом відмінювання. У непрямих відмінках мають закінчення **-а**:

Н. сорок дев'яносто сто

Р. сорока дев'яноста ста

Д. сорока дев'яноста ста

З. як Н. або Р.

О. сорока дев'яноста ста

М. сорока дев'яноста ста

Ці числівники також не мають категорії роду і числа і поєднуються з іменниками, як числівники **п'ять-двадцять.**

5. У числівниках на означення сотень: **двісті – дев'ятсот** відмінюються обидві частини:

Н. двісті сімсот

Р. двохсот семисот

Д. двомстам семистам

З. як Н. або Р.

О. двомастами сьомастами / сімомастами

М. (на) двохстах семистах

Ці числівники у називному відмінку сполучаються з іменниками у формі родового множини : **двісті яблук, чотириста слів**, а в непрямих відмінках – узгоджуються з іменниками: **трьохсот автомобілів, шістьмастами годинами.** Роду і числа вони не мають.

6. Числівники **тисяча, мільйон, мільярд, нуль** мають форми роду, числа і відмінка і відмінюються як іменники. Числівник **тисяча** відмінюється як іменник першої відміни мішаної групи, а числівники **мільйон і мільярд** – як іменники другої відміни твердої групи, числівник **нуль** – як іменник другої відміни м'якої групи:

Н. тисяча мільйон мільярд нуль

Р. тисячі мільйона мільярда нуля

Д. тисячі мільйону мільярду нулю

З. як Н. або Р.

О. тисячею мільйоном мільярдом нулем

М. (на) тисячі мільйоні мільярді нулі

У називному множини числівники **тисяча, мільйон, мільярд** вимагають в іменника форми родового множини, числівник **нуль** – родового однини.

7. У складених власне кількісних числівниках відмінюється кожна складова частина. Іменник при такому числівнику вживається у тій формі, якої вимагає останнє слово: **сто сорок вісім днів, триста чотири сторінки.**

Н. триста шістдесят вісім

Р. трьохсот шістдесяти (шістдесятьох) восьми (вісьмох)

Д. трьомстам шістдесяти (шістдесятьом) восьми (вісьмом)

З. як Н. або Р.

О. трьомастами шістдесятьма (шістдесятьома) вісьма (вісьмома)

М. (на) трьохстах шістдесяти (шістдесятьох) восьми (вісьмох)

8. Числівники **півтора півтори** не відмінюються. Числівник **півтора** уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, числівник **півтори** - з іменниками жіночого роду. Ці числівники уживаються з іменниками у формі родового однини: **півтора відра, півтори години.** У синтаксичних позиціях непрямих відмінків іменники при числівниках **півтора, півтори** набувають відповідних форм множини: **з півтора відрами, від півтори годин.** Не відмінюється і числівник **мало: мало води.**

9. Збірні числівники у непрямих відмінках набувають форм відповідних власне кількісних числівників:

Н. двоє п'ятеро

Р. двох п'ятьох

Д. двом п'ятьом

З. як Н. або Р.

О. двома п'ятьома

М. (на) двох п'ять

Збірні числівники не мають роду і числа і вживаються з іменниками середнього і чоловічого роду, що піддаються лічбі: **двоє вікон, п'ятеро хлопців, але дві дівчини;** а також з множинними іменниками: двоє дверей. Серед збірних числівник обидві уживається з іменниками жіночого роду, обидва – з іменниками чоловічого і середнього роду.

Так відмінюються числівники **обидва, обидві:**

Н. обидва, обоє обидві

- Р. обох
- Д. обом
- З. як Н. або Р.
- О. обома
- М. (на) обох

10. Порядкові числівники відмінюються як прикметники твердої групи, тільки числівник **третій** – як прикметник м'якої групи:

Н. шостий	шоста	шосте	шості
Р. шостого	шостої	шостого	шостих
Д. шостому	шостій	шостому	шостим
З. як Н. або Р.			
О. шостим	шостою	шостим	шостими
М. (на) шостому	шостій	шостому	шостих

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останній компонент: ***сто двадцять третій; сто двадцять третього; сто двадцять третьому.***

11. Дробові числівники становлять собою сполучення:

а) кількісного числівника в називному відмінку (чисельник) та субстантивованій порядковий числівник в родовому множини (знаменник): ***дві п'ятих, шість восьмих;***

б) кількісного числівника в називному однини (чисельник) та субстантивованого порядкового числівника в називному однини (знаменник): ***одна сьома.***

Дробові числівники відмінюються так: чисельник – як власне кількісний числівник відповідного типу, а знаменник – як числівник порядковий:

- Н. три шостих
- Р. трьох шостих
- Д. трьом шостим
- З. як Н. або Р.
- О. трьома шостими
- М. (на) трьох шостих

Займенник

Мета: ознайомити студентів із займенником як частиною мови, визначити специфіку цього класу слів, групи за співвідносністю з іншими

частинами мови, розряди та особливості словозміни займенника, а також стилістику займенника.

У результаті проведення лекції студенти повинні знати: групи займенників за співвідносністю з іншими частинами мови, розряди та відмінювання займенників, особливості їх уживання та перехід інших частин мови в займенники.

Самостійна робота студентів: з'ясувати та законспектувати з «Українського правопису» питання про відмінкові закінчення займенників різних розрядів. Підготувати повідомлення про уживання особових займенників(уживання займенників однієї особи у значенні іншої).

Ключові слова: іменникові, прикметникові, числівникові займенники; особові, вказівні, присвійні, зворотний, питально-відносні, означальні, неозначені, заперечні займенники; відмінювання займенників; прономіналізація.

План

1. Семантична, морфологічна і синтаксична своєрідність займенника.
2. Групи займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
3. Розряди займенників за значенням.
4. Граматичні категорії та особливості відмінювання особових, зворотного, присвійних, означальних, питально-відносних, заперечних та неозначених займенників.
5. Стилiстичне використання займенників.
6. Прономіналізація.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 253 – 255. Займенник окремо не описаний.
2. Вихованець І.Р., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – С. 184 – 216.
3. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я. Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С. 393 - 403.
4. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 90 – 92.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К.: Вища школа, 1972. – С. 290 – 307.
6. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова.: Морфологія. – К.: Вища школа, 1993. – С. 144 - 158.

7. Олійник О., Шинкарук В., Гребницький Г. Граматика української мови. – К.: Кондор, 2008. – С.115 – 130.
8. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 162 – 169.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С.173 - 174.
10. Український правопис. – К.: Наукова думка, 1996. – С.86 - 89 (пар. 73 – 79).
11. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.350 - 364.
12. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 425 – 502.
13. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 361 - 369.
14. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 210 – 225.

Тезаурус

Займенник - окрема самостійна частина мови, що вказує на предмети, ознаки і кількості, не називаючи їх

Іменникові займенники – це займенники, що вказують на істоту або предмет.

Прикметникові займенники вказують на ознаку, властивість, якість.

Числівникові займенники вказують на кількість.

За значенням займенники традиційно поділяють на 9 розрядів:

1. **Особові:** *я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*
2. **Зворотний** займенник *себе*
3. **Присвійні** займенники *мій, твій, свій, наш, ваш, його, її, їх, їхній*
4. **Вказівні** займенники *цей, той, такий, стільки*
5. **Означальні** займенники *весь всякий, кожний, інший, сам, самий*
6. **Питальні** займенники: *хто?, що?, який?, чий?, котрий?, скільки?*
7. **Відносні** займенники – це ті ж, що й питальні, але вжиті як засіб зв'язку між підрядною і головною частиною у складнопідрядних реченнях
8. **Неозначені** займенники походять від питально-відносних займенників і створюються за участю часток: *де-, аби-, -сь, казна-, хтозна-, -будь-, -небудь.*
9. **Заперечні** займенники створюються додаванням частки *ні-* до

питально-відносних займенників.

Проніміналізація – це явище переходу інших частин мови в займенник: Про це розповідав один чоловік (*один* – в значенні *якийсь*).

Практичні заняття

Практичне заняття 1

Тема Морфеміка. Словотвір

Мета: дати характеристику морфеміки і словотвору як розділу мовознавства, охарактеризувати типи кореневих та афіксальних морфем, а також основи слова.

У результаті проведення заняття студенти повинні знати: предмет вивчення словотвору та морфеміки, всі структурні частини слова.

У результаті проведення заняття студенти повинні вміти: визначати кореневі та афіксальні морфеми у словах, добирати слова з певними типами морфем.

Самостійна робота студентів: 1) з'ясувати питання про функції та типи афіксальних морфем. Опрацювати типи афіксальних морфем (використавши рекомендовану літературу за номерами у списку 1,3,4,6,9,19,20,15). 2) виконати вправу на визначення морфемного складу слова з підручника "Українська мова" для ПШ". Опрацювати неморфологічні способи творення слів за енциклопедією "Українська мова". 3) виконати вправи на словотвір з підручника "Українська мова" для початкової школи — за вибором 3 вправи.

План

1. Морфеміка і словотвір як розділи мовознавства. Словотворення як джерело збагачення словникового складу мови.

2. Морфема. Варіанти морфем (морфи).

3. Основні типи морфем.

4. Кореневі й афіксальні морфеми.

5. Морфеми з вільним та зв'язаним значенням.

6. Матеріально виражені і нульові морфеми.

7. Зміни в морфологічній будові слова: опрощення, перерозклад.

8. Словотворчі засоби української мови.

9. Словотвірний тип, його ознаки.

10. Способи словотворення в українській мові:

а) морфологічні: афіксація /суфіксація, префіксація,

суфіксально-префіксальний спосіб/, безафіксний спосіб, основоскладання, абревіація;

б) неморфологічні способи творення слів: лексико-семантичний, лексико-граматичний, лексико-синтаксичний способи.

11. Слово як об'єкт морфемного та словотворчого аналізу. Завдання та принципи морфемного та словотворчого аналізу слова.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначити морфемний склад слів:

1. Тихий, передмова, безвітряно, синь, водянистий, рух, обезводнений, перебити, змова, придністрянський.

2. Стіннівка, зелень, студентський, суперечити, тиховодний, усміхаються, знеболений, ступенювання, тогорічний, наказ.

Вправа 2. Виконати вправу з підручника з рідної мови(Зклас):

Прочитайте слова. Запишіть спільнокореневі слова групами. Поставте знак наголосу. Умовною позначкою виділіть частину слова, яка містить у собі спільне значення слів. Назвіть цю частину.

Хліб, хлібина, хлібець, хлібний, хлібниця, трактор, тракторний, тракторист, трактористка, сад, садовий, садівник, лісовий, лісник, ліс, нафтовий, нафтовик.

Вправа 3. Дібрати споріднені слова, визначити кореневі морфемні з вільним і зв'язаним значенням: придорожній, найменування, задуматись, весняний, розмальовка, здивування, сосновий, побрататися.

До слів *подорожній* і *задуматись* підберіть форми слова.

Вправа 4. Дібрати твірне до слів: володіння, зрілість, заробити, підсилювач, ювіляр, осуд, наказ, кінцевий, мужність, обсмажений, підводний, вчений.

Вправа 5. Виконати морфемний аналіз у словах:

А) індивідуаліст, мастило, медоносний, слухняність, переманювати, подарунковий, робітничий, обвинувачувати;

Б) притишений, розлінитися, суботонька, приморожений, попетляти, трясихвістка, криголам, американський, провулок, ліс, правдивий, лісник.

Вправа 6. Виділити префікси в поданих словах: прибуття, припишкий, привілей, приміський, призма, присвячений, принцип; пречудово, премилый, престол, предмет, престарий, претензія; прабатько, праведний, прерія, прмова, прізвисько, правда.

Вправа 7. Визначити спосіб творення слів: смішний, сміятися, вартовий, вразливий, безпомилковий, машина, спасибі, вищезгаданий, гордість, запис, міськвно, бій, аморальний, пароплав, антинауковий, тоннаж, неробство, прибережний, безжурний, плата, передвиборний, звіт, земелька, викуп, ОУН, оливковий, доказ, п'ятитонний.

Вправа 8. Визначити твірну основу для слів:

Земля, земляний, земляк, земний, землянка, земелька, підземелля, підземний.

Возити, ввезений, віз, привіз, розвозити.

Вода, водиця, водиченька, водяний, водянистий, водний, підводник, надводний, підводний.

Вправа 9. Виконати морфемний та словотвірний аналіз слів: надводний, прибережний, заочник, придніпровський, бездоглядний, семиструнна, передмова, змова, обезводнений.

Пошукова робота. З підручників з рідної мови для початкової школи виписати слова, призначені для опрацювання теми «Словотвір» або для морфемного аналізу, які, з Вашого погляду, не цілком вдало підібрані. Ваш висновок мотивуйте.

Практичне заняття 2

Тема Граматика. Іменник

Мета: розглянути іменник як самостійну частину мови, розряди за значенням та систему його граматичних форм.

У результаті проведення заняття студенти повинні знати: значення основних граматичних понять, мати поняття про граматичне значення слова, його способи та засоби вираження, принципи традиційної класифікації частин мови, іменник, його граматичні категорії, розряди за значенням та систему відмінювання.

У результаті проведення заняття студенти повинні вміти: розрізняти типи іменників за значенням, відмінювати іменники, утворювати граматичні форми іменника та аналізувати їх.

Самостійна робота студентів: опрацювати питання про 1) речовинні іменники (номери у списку літератури -- 1,3,4,6,9,19,20,15),

2) збірні іменники (1,3,4,6,9,19,20,15); 3) перехід іменників-назв абстрактних предметів у назви конкретних предметів і навпаки; 4) множинні іменники (2,4,5,7,12,14,16) 5) правопис відмінкових закінчень іменників 1,2,3,4 відміни (5,11,14,17,19,21); 6) визначення роду у невідмінюваних іменниках (1,3,4,6,9,19,20,15).

План

1. Граматика як розділ мовознавства.
2. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія.
3. Граматичне значення слова у його відношенні до лексичного значення. Засоби і способи вираження граматичних значень слів.
4. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові.
5. Іменник як частина мови. Значення іменника, його морфологічні ознаки і синтаксична роль.
6. Лексико-граматичні розряди іменників: власні, загальні назви; іменники – назви істот і неістот; іменники з конкретним та абстрактним значенням; збірні іменники, іменники з речовинним значенням, одиничні іменники.
7. Основні граматичні категорії іменника: рід, число, відмінок.
8. Відміни і групи іменників. Відмінювання іменників.
9. Субстантивація.
10. Словотвір іменників.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначити засіб вираження граматичних значень слів:

1. Хотіла б, плачемо, сказати, йшов – пішов, повторити – повторювати, розумний – розумніший – найрозумніший, пішла – пішли, протанцювати.

2. Руки – рук, руці – на руці, вікно – вікна, вибігати – вибігати, випромінювати – випромінити, я – мене, мене – до мене, ловити – піймати, пішли б, бік – боку.

3. Віск – воску, говорити – сказати, ми – нас, тебе – у тебе, просити – попросити, випросити – випрошувати, у небі, застинала – застинали, вічко – віко, просив би.

4. Великий – більший, везти – возити, пере'біг – перебі'г, нозі – на нозі, сміюсь – смієшся, красивий – кращий, принести – приносити, хотів би, хмари – за хмари, брати – взяти.

Вправа 2. Визначити спосіб вираження граматичних значень і поділити слова на дві колонки:

стиль – про стиль, пасла – пасли, обличчя – в обличчя, достигала – достигала б, палець – пальця, котик – котики, матусі – до матусі, ріки – рік, твір – про твір, прибирати – буду прибирати, посміюсь – насміюсь, на руці – у руці.

Вправа 3. Визначити належність іменників до категорії істот-неістот, поставити їх у формі знахідного відмінка однини: натовп, селянство, учитель, народ, бактерія, полк, мікроби, лошата, молодняк, букініст, ворона, лопух, змії, пальма, звук, Юпітер, оселедець, військо, язик, лялька, супутник, повітря.

Вправа 4. Виписати у дві колонки іменники-назви конкретних предметів та іменники-абстрактні назви:

кімната відпочинку, недалеко прийдешність, кімната страху, шляхи історії, промінь сонця, промінь науки, запах страху, гора брехні, гора заліза, море радості, зоря Альфа Центавра, вулиця хліборобів, зоря надії, полк новобранців, розмова друзів, день квітня, день щастя, кайдани рабства, супутник Сатурна, краплі дощу, крапля співчуття, океан вражень.

Вправа 5. Визначити рід іменників: рукопис, біль, ступінь, живопис, ярмарок, продаж, насип, степ, рояль, Сибір, запис, мозоль, підпис, кір, полин, апельсин, лимон, вугілля, птах.

Вправа 6. Визначити рід іменників, увести їх у словосполучення. Значення невідомих слів з'ясувати за словником:

1. Резюме, декольте, кольрабі, колібрі, сани, конференсьє, сомбрєро, манго, маєстро, мадам, шимпанзе, ательє, портє, есперанто, есе, вуаль, попурі, забіяка, денді, леді, шасі, шосе, кіно, метро, трюмо, пальто іменини.

2. Донбас, Бордо, Ніцца, Чикаго, Лос-Анджелєс, Гельсінкі, Небраска, Мєхіко, Баку, Чилі, Перу, Марокко, Гаїті, Сомалі, По, Міссурі, Онтаріо, Сочі.

3. США, МАГАТЕ, ВНЗ, АТС, ЧАЕС, СБУ, ЗМІ, ЕОМ, ГЕС, ВР.

Вправа 7. Поділити іменники за наявністю форм числа: 1) ті, що мають обидві форми числа; 2) ті, що мають тільки одну; 3) ті, що мають тільки множину.

Примовка, дитина, люди, людство, Богородчани, Баку, руки, прикрощі, гордість, листок, листя, багаття, шукачі, качка, збитки, універсал, аудиторія, вапно, кошти, космос, Київ, Оксана, четверо, далина, вада, дріжджі, скло, Великдень, велич, переджнив'я, малеча, весілля, пошана, заручини.

Вправа 8. Визначити відміну іменників: жах, біль, діти, скатерть, щастя, теля, ратище, вітрище, поле, дозвілля, двері, кенгуру, господиня, сім'я, листоноша, ніч, суддя, олімпіада, таксі, пальто, голова, Сава, вість, лоша, почуття, піч, плем'я, мати, піст, злість, гора, ягня, пам'ять.

Вправа 9. Визначити групу іменників:

1) земля, сила, Ілля, Микола, круча, лінія, бабище, сім'я, площа, школа, пісня, писанка.

2) голос, гай, повітря, явище, батько, образ, видіння, ніж, бажання, плющ, син, товариш, біль, щастя, сич, село, серце, Петро, Петрусь, велич, трактор, читач.

Вправа 10. Виписати іменники 2 відміни, визначити їх групу: теля, телятко, хлопчик, хлопчєня, хлопчєнятко, сани, повітря, село, сало, сальце, хлоп'яточко, ручище, вітрище, побоїще, самотність, гуща, край, гай, більярд, личко, бажання, шлях, весілля, вартовий.

Вправа 11. Утворити форми родового і давального відмінків однини: робітник, Дід-Мороз, мороз, Бальзак, Петербург, дуб, відмінок, метр, листопад, мед, клуб, Сахалін, документ, залік, жаль, вальс, водопровід, префікс, коридор, випадок, брат, стіл, двір.

Вправа 12.. Виконати морфологічний аналіз іменників за схемою:

1. Початкова форма.

2. Лексико-граматичний розряд.

3. Рід.

4. Число.

5. Відмінок.

6. Відміна.

7. Група.

8. Особливості правопису.

1. Дівчата палили торішній бур'ян, і пахучий димок слався степом (Г.Тютюн.).

2. Із лісної гущі порою доходив голос зозулі та стукіт дятла

3. Пливе над горами ніч у плащі з золотими зірками (В.Сосюра).

Вправа 13. Провідміняти іменники: 1. Шлях, оселя, кобзар. 2. Звір, пісня, серце. 3. Одиниця, комар, плащ. 4. Мелодія, осятко, жар. 5. Теля, полум'я, бажання. 6. Кучері, дрова, Харків, 7. Микола Ростов, зав кафедри. 8. Райвно, рагс, внз, знайомий.

Вправа 14. Утворити абстрактні назви, визначити словотворчі засоби: щирий, яскравий, мудрий, глибокий, далекий, широкий, убогий, герой, молодець, сивий, бідний, білий.

Вправа 15. Утворити іменники чоловічого роду, виділити суфікси: учити, викладати, визволити, мешкати, бігати, читати, діяти, промовляти, вигнаний, шукати, правити, сам, копати, малювати, писати.

Практичне заняття 3

Прикметник. Числівник. Займенник

Мета: розглянути лексичне значення, граматичні ознаки прикметника, числівника та займенника як частин мови.

Студенти повинні знати: значення та граматичні ознаки прикметника, числівника, займенника як частини мови, розряди прикметників, їх морфологічні риси, ступені порівняння, правопис прикметникових суфіксів, розряди числівників та їх відмінювання, розряди та вживання займенників.

Студенти повинні вміти: розпізнавати прикметники, числівники та займенники у реченні, визначати розряди прикметника, числівника та займенника, визначати і утворювати форми ступенів порівняння якісних прикметників, відмінювати прикметники та числівники, ставити прикметники, числівники та займенники у різні відмінкові форми.

Самостійна робота студентів: 1) знайти у текстах підручника з Літературного читання для 3 класу короткі форми прикметників. Проаналізувати їх. 2) виконати 2 вправи на творення ступенів порівняння з підручника з української мови для початкової школи. 3) виконати 2 вправи на правопис відмінкових закінчень прикметників зі підручника з української мови для початкової школи. 4) підготувати

повідомлення про походження числівників на означення чисел першого і другого десятка. 5) підготувати повідомлення про слова-назви зі старовинних систем мір, які трапляються у творах для дітей молодшого шкільного віку. 6) підготувати повідомлення про уживання займенників у творах для дітей та підручниках з рідної мови для початкової школи. 7) опрацювати вправи на ознайомлення із займенником з підручника української мови для початкової школи. 8) підготувати повідомлення про випадки уживання особових займенників форми однієї особи в значенні іншої.

План

1. **Прикметник** як частина мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Синтаксичні функції прикметника.

2. Семантичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні прикметники. Перехід відносних прикметників у якісні, присвійних – у відносні і якісні.

3. Якісні прикметники, їх ознаки. Ступені порівняння якісних прикметників. Якісні прикметники, які не утворюють ступенів порівняння. Стягнені і нестягнені форми прикметників.

4. Повні і короткі форми якісних прикметників. Походження повних і коротких форм прикметників. Відносні прикметники. Присвійні прикметники.

5. Відмінювання прикметників. Прикметники твердої і м'якої групи.

Відмінювання прикметників на -ЛИЦІЙ.

6. Творення прикметників. Перехід інших частин мови у прикметники.

7. **Числівник** як частина мови. Розмежування числівників та інших слів із значенням кількості. Шлях розвитку числівника.

8. Розряди числівників за значенням.

9. Розряди числівників за будовою.

10. Відмінювання кількісних числівників. Відмінювання порядкових числівників.

11. Своєрідність **займенника**.

12. Групи займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.

13. Розряди займенників за значенням.

14. Словозміна займенників.

Практичні завдання

Прикметник

Вправа 1. Підкреслити прикметники, визначити їх розряд та відмінок:

1. Ще пташки в дзвінких піснях блакитний день купають (П.Тичина). 2. Зеленими листками шумлять старі ліси (Д.Загул). 3. Крізь голубий морозяний туман посохлої трави ударив запах милий (М.Рильський). 4. Упали приморозки ранні на молоду озимину (Д.Загул). 5. У кожному слові є душа своя (А.Малишко). 6. Розметали вишні кучері біляві, пада цвіт духмяний на шовкові трави (Б.Олійник).

Вправа 2. Визначити розряд прикметників у словосполученнях: залізна людина, Семенів плащ, антонів вогонь, лісові квіти, малиновий жакет, гусяча шия, гусяче пір'я, гусячий паштет, материні руки, материнське ставлення, гарна погода, гірський потік, каштанове волосся, каштанове насіння, оксамитовий голос, оксамитова сукня, весняний настрій, весняний місяць, малиновий сік, батькові окуляри, куряче крильце, пластмасова ручка, пташине пір'ячко, акулячий зуб.

Вправа 3. Поділити прикметники за розрядами. Звернути увагу на зайві слова, виділити їх:

Тяжкий, новий, якийсь, балакучий, тихий, товстий, авторитетний, глибокий, блакитний, гострокрилий, батьків, дзвінкий, відомий, зручний, п'ятнадцятий, вишневий, котрий, наш, жовтавий, невиліковний, зимовий, жовтогарячий, чіткий, нульовий, останній, мій, спрямований, білолиций, стотисячний, тоненький.

Вправа 4. Утворити усі можливі форми ступенів порівняння (у називному відмінку однини чоловічого роду):

Малий, тонесенький, близький, бідний, голий, тямущий, березневий, мій, власний, особливий, одягнений, білий, шкіряний, старий, майбутній, танцювальний, ріднесенький.

Вправа 5. Вкажіть, у якому варіанті всі прикметники якісні:

1. а) великий, багатоступеневий, якісний, великий, могутній;
б) чудовий, прекрасний, тепленький, задушевний, залізний;
в) необхідний, старий, прямий, голий, прадавній;
г) мудрий, активний, солов'їний, степовий, оглядовий.
2. а) прибережний, настінний, мертвий, щасливий, різноманітний;
б) короткий, препошаний, сумний, зелений, солодкий;
в) дзвінкий, безпідставний, пухкий, пластмасовий, правосторонній;

г) східнослов'янський, струменевий, легенький, чорний, баштанний.

3.а) сильний, популярний, дзвінкий, величенький, світлий;

б) осінній, радісний, жовтий, оксамитовий, п'янкий;

в) стійкий, трипільський, безкомпромісний, золотий

г) здоровенний, майстерний, сміливий, шестилітній, беручкий.

Вправа 6. Визначити групу прикметників, поставивши їх у початкову форму: крайні, потойбічні, зайві, усміхнені, перші, тотожні, модні, середні, сині, навчені, совісні, безробітні, свої, останні, передні, безпорадні, справжні, народні, порожні, природні, сторонні, хатні, рідні, дружні.

Вправа 7. Від поданих слів утворити відносні прикметники з суфіксами **-ОВ-, **-ЄВ-**, поставити наголос і пояснити правопис:** олівець, кут, свинець, марганець, папір, парча, вогнище, грязь, сталь, стиль, воля, куля, стрижень, зброя, стрій, дія, кава, чай, криця, шлюзи, вінець, шавлія, гелій, кремній, метан, край, значення, мить.

Вправа 8. Проаналізувати прикметники за схемою:

1. Початкова форма.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння.
4. Повна / коротка форма.
5. Стягнена / нестягнена форма.
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Група.
10. Синтаксична роль.

1. Однією з найвизначніших сторінок української історії є славні часи Запорізької Січі (З журн.). 2. Берези в білому убранні гудуть мелодію сумну (Д.Загул.). 3. І свіжі айстри над піском рум'яним зоріють за відчиненим вікном (М.Рильський). 4. Первозданним і одвічним сумом ллється плащ із білого плеча (Б.Олійник). 5. Веселе сонце щасливо гралося золотим промінням на полях, гуляло по горах (Л.Дем'ян). 6. Батькова хата – це незгасна обитель роду людського (В.Скуратівський).

Вправа 9. Дібрати форми суб'єктивної оцінки до прикметників: малий, худий, старий, молодий, круглий, довгий,

актовий, золотий, дерев'яний, байдужий, розумний, темнуватий, чорний, зелений.

Вправа 10. Утворіть, де можливо, короткі форми прикметників: ладний, радий, повний, круглий, подовгуватий, готовий, грішний, потрібний, повинний, голосний, ставний, старий, вартий, певний.

Числівник

Вправа 11. Визначити, до яких частин мови належать слова: чимало, один, одиниця, двохсотий, двох'ярусний, два, двійка, двоє, двійко, двійник, двічі, удвох, другий, подвоїти, роздвоєний, сто, сотня, сотник, стонадцятєро, стонадцять, півтораєта, двохактний, нуль цілих п'ять десятих, половина, половинчастий, роздвоюватись, пів'яблука, півсотні, трирічний, потроїти, трійник, трійко, трійчастий, тричі, третій, триповерховий, тризуб, втрєох, трєє, тридєєть, тріада, тріє, натрєє, трєохсотий, трієця, трієка, трієдиний.

Доповнити вправу, дїбравши усї можливі слова, які б мали корєневу морфєму П'ЯТЬ.

Вправа 12. Доберіть прислів'я, які мають у своєму складі числівники.

Вправа 13. Утворити порядкові числівники і записати у формі Н.в., жін. роду; Р.в. чол. роду; О.в. середнього роду; у формі множини: 50, 35, 78, 757, 1518, 2863, 1955, 2000, 37000, 600000, 64.

Вправа 14. Записати числівники словами. Пояснити правопис:

1. 896, 295, 12, 54, 649, 1,14 см, 0,8 км, 0,75 ц.

2. 954, 371, 16, 76, 2, 58 см, 0,7 км, 1,34 ц.

Вправа 15. Провідміняти кількісні числівники: 659, 7934, 346, 511, 861, 225, 78, 501. декілька, семеро, 2/5, багато.

Вправа 16. Записати словами, виконати арифметичні дії, вживаючи числівники у відповідній граматичній формі:

$58 + 116 = \dots\dots\dots$; $345 - 120 = \dots\dots\dots$; $876 - 321 = \dots\dots\dots$;

$100 \times 10 = \dots\dots\dots$; $48 : 2 = \dots\dots\dots$; $1251 - 54 = \dots\dots\dots$

Вправа 17. Записати цифри та умовні скорочення словами, розкрити дужки. Проаналізувати числівники за схемою:

1. Початкова форма.

2. Розряд за значенням. Якщо кількісний, то який саме.

3. Група за будовою.

4.Рід.

5.Число.

6.Відмінок.

7. Синтаксична функція.

До виконання плану забракло 225 т (овес). У школі навчається більше 1270 (учні). Поля засіяні 427 ц. (пшениця) та 651 т. (ячмінь). Меценати приїхали з 7340 (примірник) «Кобзаря». Книга написана на 9276 (сторінка). Текст доповіді вміщено на 47 (сторінка). Зупинились на 737 км. Кількома днями раніше у село приїжджав театр. Половину дороги мовчали, третину – розмовляли, а під кінець нашого шляху - побраталися.

Вправа 18. Записати, розкриваючи дужки: 2(відро), 5(кавун), 3(жінка), 4(товариш), 150(гривня), 12(курка), 1/3(груша), 1/8(шлях), 723(сторінка), 1000(день), 2 1/5(склянка), 1,5(віз).

Вправа 19. Записати словами цифри та умовні скорочення: 0,9 ц, 1½ кг, ¾ г, 0,14 га, 7,5 см, 7,077 км, 659 км, з м, 7/13 ц, 0,5 мм, 2½ дм.

Вправа 20. Розкрити дужки, поставити наголос:

Два (стіл, село, вікно, син, дуб, день, брат, міст, берег, голуб);
Три (рука, серце, сестра, дочка, вівця, береза, вільха, склянка).

Вправа 21. виправити сполучення числівників з іменниками:

Двійко кізочок, семидесяти п'яти, четверо дочок, восьмидесятьма чотирьма, четверо синів, шестидесятьма кілометрами, півтора відром, шестисот сьомої сторінки, п'ядесят, чотирьохсотсьомого, три сина, два голуба, півтора літри, шіссотсорок, семеро дівчат.

Займенник

Вправа 22. Визначити розряд і синтаксичну функцію займенників:

1. Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій (Д.Павличко). 2. Людино, людино! Збери себе всю воедино (Л.К.). 3. Говори, говори, моя мила: твоя мова – співучий струмок (П.Тичина). 4. Я тебе, рідная, аж до хатиноньки сам на руках однесу (М.Старицький).

Вправа 23. Визначити розряди займенників, де необхідно, переведіть у початкову форму:

1. Він, себе, я, свій, отой, чийсь, всякий, котрий, жоден, ніхто, абиякий, кожний, сам, хтозна-що, ніякий, воно, оця, весь, ніскільки, будь-чий, ми, наш, стільки, будь-котрий, самий, ніщо.

2. Кожним, своїми, абияк, у вас, з нами, твоє, самі, хтозна-де, моя, тебе, зі всіма, його, казна-хто, абикуди, свої, зі собою, хтозна-як, нас, твого, тобі, хтозна-чим, вашим, чимось, вами.

3. Ніяк, цього, тим, хтозна-куди, ніякий, вас, нікого, такої, собі, нічиїх, мною, мені, котримсь, будь з ким, абиякогось, нічому.

Вправа 24. Розподілити займенники за співвідносністю з іншими частинами мови (виписати в 3 колонки): нами, наш, ніскільки, твоя, самого, щось, собою, свої, стільки, котрийсь, нас, скільки, собі, який-небудь, хтозна-скільки, вас, мені, іншому, казна-скільки, абиякий, дехто, цьому, кожна, з вами, її, твій, такого, скільки-небудь, чийсь, на ньому, абихто, нікотра.

Вправа 25. Відредагувати текст, замінивши там, де потрібно, іменники займенниками.

Сонце наші пращури називали спочатку Дажбогом. Це найдавніше ім'я Сонця. Пізніше з появою астрономічних знань Сонце міняє своє ім'я. Навесні Сонце називається Ярило, бог Сонця весняного і рівнодення. Влітку Сонце – це грізний Семи ярило або Семиргал. Восени в час осіннього рівнодення Сонце звалося Святовидом (з журн.).

Вправа 26. Визначити морфологічний склад займенників, пояснити особливості їх правопису: до будь-чого, з ким-небудь, та, самий, хто, що, що-будь, де з ким, хтозна-який, той чи інший, та сама, одне й те ж, абищо, що-небудь, чийсь, казна-що, казна-який, що таке, чимось, на чийомусь.

Вправа 27. Утворити відповідні відмінкові форми займенників:

Родовий: чийсь, моя, себе, наш, що, дехто, хтозна-чий.

Давальний: сам, така, цей, воно, я, хто-небудь, казна-яка.

Орудний: мій, ніскільки, всяке, абиякий, хто-небудь, щось, нічия.

Місцевий: свої, жодні, оця, нічиє, нікотра, абияке, казна-хто.

Вправа 28. Проаналізувати займенники за схемою:

1. Початкова форма.

2. Група за співвідносністю з іншими частинами мови.

3. Розряд за значенням.
4. Особа.
5. Рід.
6. Число.
7. Відмінок.
8. Синтаксична роль.

Найперша стежка – та, що виводила з двору. По стежці ти вперше вийшов на вулицю. А значить – у світ. Вийшов, тримаючись за мамину спідницю, бо в руках у неї щось було: мама ніколи не мала вільних рук. Щось носила ними, робила. Клята стежка була нерівна. Ти спотикався на вибоїнах і падав, повисаючи на маминому фартусі. Іноді фартух виривався з рук і падати доводилось по-справжньому. Проте не плакав ніколи, підводився найчастіше сам і продовжував іти з мамою. Тому маєш тепер міцні ноги.

Коли підріс і вже вільно тримався на ногах, мама завжди посилала вперед: вона не зводила з тебе очей, щоб, бува, з її сином чого не трапилось. І ти йшов, відчував на собі мамин погляд і намагався йти гарно і рівно. Може, в нас і хода легка, і стрункість якась тільки тому, що мами дивились на нас, не зводячи очей, пускали нас уперед і милувались нами (О.Сизоненко).

Вправа 29. Визначити, чи чітко висловлена думка у поданих реченнях. Якщо необхідно, перебудувати речення. Проаналізувати вживання займенників.

1. Дід попросив онука прочитати свого листа. 2. Сусід розмовляв із батьком про його справи. 3. Я попросив водія під'їхати до своєї хати. 4. Брат порадив другові віднести книжки до його кімнати. 5. Це був водій автомобіля, який перший проїхав новою трасою. 6. Мати послала сина до сусідки по її сито. 7. Ми піднялися на вершину гори, яка заросла лісом. 8. Батько взяв у руки торбу, вийняв з неї хлібину, поклав її на стіл.